

Maatschappelijke gevolgen van corona

» Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede

9 juli 2020

Maatschappelijke
Effecten Corona

Inhoud

Ten geleide	3
Inleiding: werk, opleiding en inkomen na de coronacrisis	4
Onderwijs	6
Werk en de arbeidsmarkt	9
Instroom op de arbeidsmarkt	13
Bij- en omscholing	15
Armoede en problematische schulden	18
Slotbeschouwing	23
Literatuur	26

» Ten geleide

Begin dit jaar werd Nederland getroffen door het coronavirus, dat in korte tijd tot veel besmettingen en sterfgevallen leidde. Zoals ook elders leidde deze gezondheidscrisis op zichzelf, en via de getroffen beleidsmaatregelen ten behoeve van de inperking van het virus, tot een economische crisis. De diepte en duur van deze economische crisis zijn nog onzeker, niet in de laatste plaats omdat het virus, dat nu onder controle lijkt, weer de kop op zou kunnen steken.

Zelfs met alle onzekerheden zijn er op basis van bestaande kennis en in het licht van het zich aftekenende beeld al risico's en kansen op de korte termijn te onderscheiden. In de publicatieserie Maatschappelijke gevolgen van corona agendeert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) de mogelijke gevolgen van de gezondheidscrisis en economische crisis voor groepen burgers.

Deze publicatieserie valt in vier delen uiteen. In een eerste deelpublicatie richten we ons op de gevolgen van de gezondheidscrisis en economische crisis voor de psychische gezondheid. In de tweede publicatie bezien we de mogelijke economische gevolgen van de crises op het gebied van scholing, werkverlies, armoede en problematische schulden. In de derde publicatie bespreken we de mogelijke gevolgen op het gebied van de houdingen van groepen burgers ten opzichte van elkaar en ten opzichte van instituties. In de vierde en laatste publicatie maken we een inschatting van de gevolgen die de crises kunnen hebben voor de sociale contacten tussen mensen.

Het SCP heeft als taak om te volgen, verkennen en verklaren hoe het met de inwoners van Nederland gaat op sociaal en cultureel gebied ten einde bij te dragen aan verantwoorde keuze van beleidsdoelen, het kiezen van wegen om deze doelen te realiseren en informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid. Vanuit die taakopvatting heeft het SCP deze notitie geschreven.

De methodologische geleide staat als bijlage op de website van het SCP.

» Inleiding: werk, opleiding en inkomen na de coronacrisis

De coronacrisis begon als een gezondheids crisis maar onttaarde al vrij snel in een economische crisis. De maatregelen die getroffen zijn in het kader van de lockdown en de economische crisis die daarop volgde, werken door in een risico op het verlies-, of verminderde opbouw-, van menselijk kapitaal (scholing, kennis en vaardigheden), werkverlies en een vergrote kans op armoede (SCP 2020). Kinderen hebben een tijd onderwijs op afstand gevolgd, mensen die hun werk verliezen kunnen mogelijk niet meer aan de slag komen in het beroep waarin zij gespecialiseerd zijn, en in extreme gevallen leidt werkverlies tot armoede en problematische schulden. Op de arbeidsmarkt is werkverlies te verwachten in de sectoren die sterk getroffen worden door de crisis. Aan de andere kant zijn er ook sectoren waar de werkgelegenheid tot op heden stabiel is gebleken en mogelijk zelfs groeit, en kan de aanpassing van de arbeidsmarkt via om- en bijscholing gefaciliteerd worden. De opleidingen en vaardigheden van mensen, hun arbeidsmarktpositie, en hun inkomen en vermogen, zijn van grote invloed op hun levenskansen (Vrooman et al. 2014). Kennis over de verwachte ontwikkelingen op deze terreinen is essentieel voor een goede omgang met de nasleep van de crisis. Daarom bespreken we in deze notitie de kansen en risico's die de coronacrisis op deze onderdelen met zich meebrengt en hoe deze verschillen voor uiteenlopende sociale groepen.

Zoals aangegeven in de methodologische 'ten geleide' bij deze serie publicaties, vormen de ervaringen met eerdere crises belangrijke input voor het formuleren van verwachtingen over de huidige crisis. Logische referentiepunten daarbij zijn de crisis en recessie van 2008 en 2009. Deze leren ons bijvoorbeeld dat werknemers met een flexibel dienstverband en zelfstandigen in sectoren die naar verwachting gaan krimpen, de meeste risico's lopen. Pas later, bij voortdurende en verdere omzetzalingen en verdere afbouw van steunmaatregelen en ontslagregelingen, zal er worden gesneden in het vaste personeelsbestand. Dit sluit aan bij het idee van een 'flexibele schil' als een buffer van makkelijk te verminderen personeelskosten die aangesproken kan worden voordat er gesneden moet worden in de 'vaste kern' (Kalleberg 2001). Na de crisis en recessie van 2008/2009 gaven veel werkgevers inderdaad aan dat zij, nadat ze een vacaturestop invoerden, eerst hun flexibele schil verkleinden alvorens hun vaste krachten te ontslaan (Josten 2011). Een dergelijk patroon kunnen we ook in deze crisis verwachten.

Versillen zijn er natuurlijk ook. De arbeidsmarkt van 2020 wordt gekenmerkt door veel meer flexibele contractvormen dan die van 2008 (Van der Torre et al. 2019).¹ Dit verandert niet zozeer de dynamiek die we in de vorige alinea beschreven, maar maakt wel dat deze op de korte termijn verstrekkender gevolgen kan hebben. De sectorale impact van de huidige crisis is ook anders dan die van de crisis en recessie van 2008 en 2009. Die crisis kwam binnen via het financiële systeem en de huizenmarkt, wat leidde tot een diepe crisis in de bouw en gerelateerde sectoren, en natuurlijk in de financiële sector. De horeca, detailhandel cultuursectoren, sierteelt en luchtvaart leden wel onder de afname van de binnenlandse bestedingen en de bezuinigingen, maar de crisis concentreerde zich niet in deze sectoren. In de huidige crisis vallen de klappen juist in de horeca, detailhandel en cultuursectoren, sierteelt en luchtvaart en onbekend is hoe snel deze sectoren zullen herstellen, als ze dit al volledig doen (UWV 2020a). Daarnaast heeft de overheid weliswaar in beide crises stevige beleidsmatige steun verleend aan de economie als geheel en bepaalde groepen en sectoren in het bijzonder, maar de aard en omvang van het ingrijpen verschilt²: in de kredietcrisis gingen miljarden euro's naar het redden van banken, terwijl nu vooral de arbeidsmarkt

1 In 2008 had 66,8% van de werkenden een vast dienstverband, tegenover 61,0% in 2018. De mogelijke oorzaken van deze groei bespreken we hier niet, maar deze zijn uiteengezet door de WRR (2017a).

2 In 2008/2009 bedroeg de arbeidsmarktimpuls 0,6% van het bbp (EMU-relevante deel) en in de huidige crisis gaat het al om 4,0% van het bbp (het totale stimuleringspakket in 2008/2009 bedroeg 1,9% van het bbp) (CPB 2011; CPB 2020d).

en sociale zekerheid gestut worden. De vraag is bijvoorbeeld hoe de Noodmaatregel Overbrugging Werkgelegenheid (NOW) uitpakt voor flexibele werknemers. Daarnaast zullen de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo³) en de Tijdelijke overbruggingsregeling voor flexibele arbeidskrachten (Tofa⁴) doorwerken in hun risico op armoede en dit, in het licht van hun beperkte WW-rechten, vermoedelijk verkleinen. In deze notitie zullen we veelal de crisis en recessie van 2008 en 2009 als uitgangspunt nemen bij het formuleren van verwachtingen, maar daarbij houden we rekening met de verschillen met de huidige crisis. Daarnaast nemen we lessen uit andere crises of beleidsingrijpen mee wanneer dat relevant is.

³ De Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo) is een van de maatregelen van het kabinet om ondernemers te ondersteunen tijdens de coronacrisis. De regeling is onderdeel van het Bijstandsbesluit Zelfstandigen. Zij voorziet in een aanvullende uitkering voor levensonderhoud als het inkomen door de coronacrisis tot onder het sociaal minimum daalt. De Tozo betreft een aanvulling van het inkomen tot aan het sociale minimum, dat wil zeggen 1050 euro per maand voor een alleenstaande en 1500 euro per maand voor samenwonenden. Iedere zelfstandige waarvan de inkomsten door de coronacrisis tot onder het sociaal minimum zijn gedaald heeft hier in beginsel recht op.

⁴ De Tofa-regeling is in juni opgezet om getroffen flexwerknemers zonder WW-rechten, met terugwerkende kracht in maart, april en mei een brutobedrag van 550 euro per maand te geven (Staatscourant 2020, 31395). Na twee aanvraagweken zijn ruim 16.000 Tofa-aanvragen ingediend. Driekwart van deze aanvragen is beoordeeld, waarvan ruim de helft is afgewezen (UWV, 2020h).

Onderwijs

Gevolgen onderwijs op afstand voor leer- en studievoortgang ongewis

De effecten van de schoolsluiting en het onderwijs op afstand op de ontwikkeling en leerresultaten van leerlingen zijn nog onbekend, maar het verlies aan leertijd in het basis- en voortgezet onderwijs lijkt een ongunstig teken.⁵ Daarnaast heeft de plotselinge overgang naar onderwijs op afstand mogelijk een negatieve uitwerking gehad op de kwaliteit van de lessen (SCP 2020). Te vrezen valt dat er negatieve gevolgen zijn voor de leerresultaten van leerlingen, afhankelijk van de omvang en kwaliteit van het onderwijs op afstand, en de inzet van leerlingen thuis. Van belang hierbij is ook lengte van periode van sluiting van scholen, deze was het kortst in het basisonderwijs.

Volgens een eerste indruk van schoolleiders na de heropening van scholen heeft een deel van de leerlingen achterstand opgelopen, maar zijn er ook leerlingen die zich sneller hebben ontwikkeld tijdens de periode van onderwijs op afstand (AVS 2020b). Dat laatste zou er op wijzen dat onderwijs op afstand voor sommige leerlingen goed heeft uitgepakt.

Instructie op afstand zal ook nadelig zijn geweest voor meer dan de kwalificerende functie van het onderwijs: de socialiserende functie, de persoons- en burgerschapsvorming. Zonder ontmoeting en interactie tussen leerkrachten en leerlingen, en leerlingen onderling zijn die functies waarschijnlijk lastig te realiseren (SCP 2020, Onderwijsraad 2020).

⁵ Zowel in het basis- als in het voortgezet onderwijs was er sprake van verlies aan onderwijstijd. Daarbij lijkt op basisscholen het zwaartepunt in het aanbod te zijn verschoven naar de basisvakken (Inspectie van het onderwijs 2020a). In het voortgezet onderwijs was het verlies aan onderwijstijd in het vmbo groter, en werd er minder vastgehouden aan het volledige lesprogramma, dan in havo/vwo (Inspectie 2020b). In het voortgezet onderwijs was het aanbod van digitale lessen in het vmbo geringer en minder gestructureerd, en werden opdrachten minder vaak nagekeken dan in het vwo (Bol 2020). Op een relatief klein aantal scholen nam een deel van de leerlingen onvolledig deel aan de scholing, in het voortgezet onderwijs vaker in het vmbo dan in havo/vwo (Inspectie van het onderwijs 2020a, Inspectie van het onderwijs 2020b). Daarnaast zijn er signalen dat er een kleine groep leerlingen was met wie de scholen tijdens de volledige sluiting aanvankelijk helemaal geen contact wisten te leggen. Een kleine groep leerlingen bleef naar school komen, vanwege een kwetsbare thuissituatie of omdat de ouders in een cruciaal beroep werken (AVS 2020a). In het mbo gaven de instellingen aan contact te hebben met vrijwel alle studenten, maar ook dat lang niet alle studenten volledig deelnemen aan het onderwijs op afstand. Praktijkvakken en de beroepspraktijkvorming kwamen geheel of gedeeltelijk stil te liggen in richtingen als horeca toerisme, sport, contactberoepen, onderwijs en creatieve beroepen. Mbo'ers worden met name gemotiveerd door de praktijk en praktische vakken (Turkenburg 2014). Het wegvallen van de praktijkcomponent leidt tot problemen bij de examinering, maar door alternatieven aan te bieden probeert men vertraging bij de examinering te voorkomen (Inspectie van het onderwijs 2020c). In het hoger onderwijs gaat een groot deel van het onderwijs door op afstand, waar dat niet het geval is gaat het om praktijkonderdelen (practica, vaardigheidsonderwijs, stages). Er was geen zicht op de mate waarin studenten worden bereikt met aanbod op afstand (Inspectie van het onderwijs 2020d).

In het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs zullen achterstanden zijn ontstaan doordat praktijkonderdelen van het programma niet konden doorgaan. Om negatieve consequenties voor studenten op de korte termijn te voorkomen, zijn verschillende doorstroomeisen binnen het hoger onderwijs tijdelijk versoepeld (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen 2020a).⁶

Invloed thuismilieu naar verwachting groter bij onderwijs op afstand, met mogelijk gevolgen voor ongelijkheid

Bij het onderwijs op afstand worden materiele faciliteiten thuis (werkruimte, een computer met toegang tot internet) en de hulp en ondersteuning die ouders bieden (nog) belangrijker. Leerlingen uit de lager opgeleide milieus en uit arme gezinnen lijken daarbij in het nadeel: lager opgeleide ouders voelen zich minder capabel om hun kind te ondersteunen bij het thuisonderwijs, en bieden ook minder begeleiding dan hoogopgeleide ouders, ook in het basisonderwijs (Bol 2020). Verreweg de meeste leerlingen beschikken over de materiele voorzieningen om thuis schoolwerk te kunnen doen (een ruimte om te werken, een computer), maar als die middelen ontbreken betreft het vaker leerlingen in arme gezinnen (Bol 2020).

Het thuismilieu van leerlingen heeft invloed – in positieve en negatieve zin – op hun schoolloopbaan en succes in het onderwijs (Dronkers 2007). In de periode waarin leerlingen thuis onderwijs op afstand volgden of nog volgen, is die invloed waarschijnlijk toegenomen, leerlingen komen niet op school en worden waarschijnlijk meer afhankelijk van de omstandigheden in hun thuismilieu.

Amerikaans onderzoek naar de effecten van de zomervakantie op de ontwikkeling van leerlingen laat zien dat de invloed van het thuismilieu daar toeneemt in de periode dat leerlingen niet op school zijn: verschillen in ontwikkeling tussen leerlingen uit gezinnen met een lage en hoge sociaaleconomische status worden groter tijdens de zomervakantie (Alexander et al. 2007, Driessen et al. 2010). Ook verschillen tussen leerlingen die niet samenhangen met de achtergrond van leerlingen worden groter (Downey et al. 2004).

Deze bevindingen over het effect van de zomervakanties zijn niet een op een te vertalen naar het onderwijs op

afstand in Nederland de afgelopen periode: onderwijs op afstand is niet het zelfde als vakantie (maar de school staat wel meer op afstand van de leerling), en in een onderzoek in het Nederlandse onderwijs werd wel een toename van de verschillen tussen leerlingen in de vakantieperiode gevonden, maar geen systematisch verschil in ontwikkeling tussen leerlingen met een achterstandsindicatie en overige leerlingen (Luyten et al. 2009).⁷ Wel bevestigen de bevindingen het beeld dat de invloed van het thuismilieu toe kan nemen als het onderwijs een stap terugdoet, met als mogelijk gevolg grotere verschillen tussen leerlingen.

Effect schrappen eindtoets mogelijk negatief; mogelijk meer ongelijkheid tussen scholen door schrappen centraal eindexamen

Als onderdeel van de coronamaatregelen zijn de eindtoets in het basisonderwijs en de centrale examens in het voortgezet onderwijs geschrapt. Beide ingrepen kunnen gevolgen hebben voor de overgang naar vervolgopleidingen.

Nadat de basisschool leerlingen in groep acht een advies voor het voortgezet onderwijs heeft afgegeven, kan dat advies nog opwaarts worden bijgesteld op basis van een hogere uitslag op de eindtoets. Die mogelijkheid is van belang voor leerlingen die worden ondergeadviseerd: aanpassing van het advies geeft uitzicht op een passend niveau van voortgezet onderwijs. Zo krijgen leerlingen met lager opgeleide ouders en uit gezinnen met een lager inkomen bij een vergelijkbaar prestatieniveau gemiddeld genomen lagere adviezen dan leerlingen met hoogopgeleide ouders en uit gezinnen met een hoger inkomen (Inspectie van het onderwijs 2019, CPB 2019, SCP 2020).

In één op de drie gevallen is er aanleiding om het advies bij te stellen, in ongeveer een kwart daarvan wordt het daadwerkelijk bijgesteld (Inspectie van het onderwijs 2019). Door het schrappen van de eindtoets vervalt deze mogelijkheid, waardoor mogelijk 8% van de leerlingen in groep acht een hoger advies misloopt (CPB 2020f). Binnen de groep die voor bijstelling van het advies in aanmerking komt profiteren leerlingen met een westerse of niet-westerse migratieachtergrond meer dan anderen van deze mogelijkheid. Voor de leerlingen met lager opgeleide ouders en uit de lagere inkomens binnen diezelfde groep is de kans op bijstelling geringer (Inspectie van het

⁶ Het bindend studieadvies in het eerste jaar kan worden uitgesteld tot in het tweede studiejaar, zodat studenten meer tijd hebben om aan de voortgangseisen te voldoen; bij doorstroom van hbo-propedeuse naar wetenschappelijk onderwijs, en van bachelor- naar masterfase is uitstel mogelijk van de eis dat de voorafgaande opleidingsfase volledig moet zijn afgerond voordat de student aan de volgende fase kan beginnen (OCW 2020a).

⁷ Het onderzoek van Luyten et al. (2010) had betrekking op technisch lezen: het verschil in ontwikkeling ten nadele van achterstandsleerlingen was niet significant. Mee kan spelen de in Nederland kortere duur van de zomervakantie dan in de Verenigde Staten, en het mogelijk grotere verschil in leefomstandigheden in de Verenigde Staten dan in Nederland.

onderwijs 2018, CPB 2019). Maar omdat leerlingen met lager opgeleide ouders en uit de lagere inkomens vaker in aanmerking komen voor bijstelling, hebben zij per saldo toch meer profijt van bijstelling van het advies dan leerlingen met hoger opgeleide ouders en uit de hogere inkomens (CPB 2020f). De ongelijkheid in advisering kan toenemen door het vervallen van de eindtoets.

Bijstelling van het advies biedt leerlingen niet alleen kansen, het draagt bij aan een beter passende plaatsing van leerlingen in het voortgezet onderwijs (CBP 2019).⁸ Het schrappen van de eindtoets kan, al met al, een nadelige uitwerking hebben. Om het nadelige effect tegen te gaan roept de minister de scholen onder andere op om na te gaan of er meer brede of verlengde brugklassen mogelijk zijn (Ministerie van OCW 2020b).

In het voortgezet onderwijs is het centraal examen komen te vervallen en krijgen leerlingen een diploma op basis van het schoolexamen. De borging van de kwaliteit van school-examens is niet overal op orde (Commissie kwaliteit schoolexamens 2018; Inspectie van het onderwijs 2020e). Er kunnen verschillen ontstaan in de slaagkans en de examencijfers van vergelijkbare leerlingen op verschillende scholen, als het schoolexamen op de ene school zwaarder is dan op de andere. Er is een kans dat er leerlingen een diploma halen die anders zouden zijn gezakt, of dat cijfers hoger uitvallen, met mogelijk repercussies voor het studieverloop in hun vervolgopleiding (SCP 2020).

Wat per saldo het effect is op de slaagkansen van het schrappen van het centraal examen is nog niet duidelijk. In de beroepsgerichte vmbo leerwegen liggen deze al zeer hoog (96 à 98%), maar in gemengde en theoretische vmbo leerwegen en op de havo en het vwo liggen de percentages tussen 88% en 93%, en is er meer ruimte voor stijging (CBS Statline). Als de slaagpercentages daar nu hoger blijken uit te vallen wijst dat op een per saldo minder selectief examen, waarbij er kandidaten die anders niet zouden zijn geslaagd, een diploma halen en kunnen doorstromen naar vervolgopleidingen, waaronder die in het hoger onderwijs. Volgens een peiling onder een aantal schoolbesturen vallen nu vooral de slaagpercentages bij havo en vwo hoger uit dan vorig jaar na het centraal examen, bij het vmbo zou het verschil kleiner zijn (NOS 2020).⁹

In het Frankrijk van de jaren zestig van de vorige eeuw waren de gevolgen van een eenmalige versoepeling van exameneisen van het baccalaureaat examen per saldo positief. Niet alleen nam het aantal gediplomeerden aanzienlijk toe, uiteindelijk wist ook een groter deel van de desbetreffende lichter jongeren een universitaire opleiding af te ronden, en aansluitend op de arbeidsmarkt een hoge functie te bereiken (Maurin en McNally 2008).¹⁰ Met name leerlingen in het grensgebied tussen wel en niet slagen, vaak afkomstig uit de maatschappelijke midden-laag, profiteerden van de versoepeling: een groter deel van hen haalde het examen en kon doorstromen naar het hoger onderwijs. Omdat de slaagpercentages in het Nederlandse voortgezet onderwijs al hoog liggen, zal een eventuele versoepeling van de exameneisen niet zulke grote effecten kunnen hebben. Ook is het mogelijk dat geslaagden die profijt hebben gehad van een mogelijke versoepeling van de exameneisen, daarna in hun vervolgopleiding toch minder succesvol blijken.

Kortom

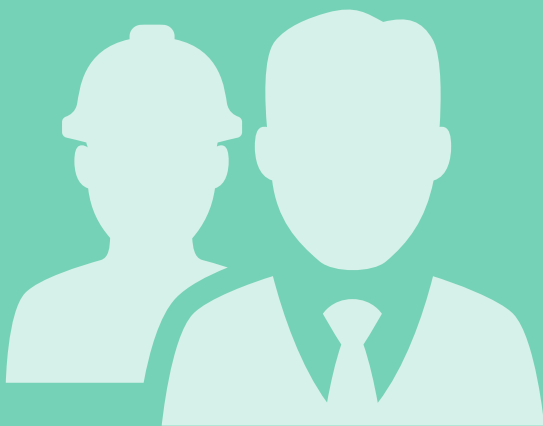
De effecten van de coronacrisis op de opbouw van menselijk kapitaal van scholieren en studenten zijn nog niet altijd even duidelijk. Het risico is dat de ontwikkeling en studievoortgang van een deel van de leerlingen en studenten is vertraagd, waarbij de verschillen in ontwikkeling tussen leerlingen en studenten in gunstige en minder gunstige omstandigheden groter kunnen zijn geworden. Door het schrappen van de eindtoets in het basisonderwijs is de mogelijkheid om het schooladvies voor het voortgezet onderwijs bij te stellen komen te vervallen, met als mogelijk gevolg meer ongelijkheid in de advisering. Door het schrappen van het centraal eindexamen in het voortgezet onderwijs kunnen verschillen in slaagkans tussen scholen zijn toegenomen, waarbij het totale percentage geslaagden mogelijk is gestegen.

⁸ Leerlingen die in aanmerking komen voor bijstelling maar waar dat niet gebeurt, wisselen vaker van niveau in het voortgezet onderwijs dan leerlingen van wie het advies is bijgesteld.

⁹ De peiling had betrekking op dertien besturen ('scholenkoepels') waaronder rond de 200 scholen vallen met zo'n 30.000 eind-examenkandidaten. De uitslagen van de zogenoemde resultaat-verbeteringstoetsen (herkansingen) waren bij de meeste besturen nog niet verwerkt in de uitslagen. Dat zou nog enige stijging tot gevolg kunnen hebben.

¹⁰ Vanwege de onrusten in 1968 werd het baccalaureaat examen versoepeld waardoor het aantal jongeren met een baccalaureaat eenmalig 30% hoger uitviel, en een groter deel van de desbetreffende lichter jongeren kon doorstromen naar het hoger onderwijs.

Werk en de arbeidsmarkt

Grote effecten verwacht in conjuncturegevoelige sectoren en sectoren die geraakt zijn door contactbeperkende maatregelen

De eerste tekenen van de gevolgen van de lockdown op de arbeidsmarkt worden zichtbaar. In de maand april steeg de werkloosheid van 2,9% naar 3,4% van de beroepsbevolking (CBS 2020a). Waar in maart nog vooral de horeca, culturele sector en uitzendbranche werden getroffen, kregen in april alle door UWV gemeten sectoren te maken met een toename van het aantal WW-uitkeringen (UWV 2020b). In mei is het totale aantal WW-aanvragen verder toegenomen (UWV 2020d), maar minder hard dan in april. In mei was 3,6% van de beroepsbevolking werkloos, terwijl dit percentage een jaar eerder 3,3% was (CBS 2020b). Vanwege de stimuleringsmaatregelen is de werkloosheidsgroei dus nog vrij gematigd.¹¹

De kwetsbaarheid van een werkende hangt normaliter sterk af van de sector waarin hij of zij werkzaam is (en daarbinnen van beroep/functie) en het type dienst-

verband. Sectoren staan bloot aan vraag- en aanbodschokken (zie ook CPB 2020d). Er is een aanbodterugval door de contactbeperkende maatregelen, zoals de anderhalvemeterregel en capaciteitsrestricties.¹² De horeca-, evenementen-, cultuur-, luchtvaart-, en OV-sectoren worden hierdoor direct geraakt (UWV 2020a).

Naast de aanbodterugval is er vraaguitval. Deze vraaguitval komt door het coronavirus zelf, de dreiging ervan (Koolman 2020) en (anticipatie op) een teruglopend besteedbaar inkomen. Zo heeft het consumentenvertrouwen een historische daling doorgemaakt (CBS 2020f; CBS Statline 2020). Vrijwel alle conjuncturegevoelige sectoren worden vroeg of laat geraakt door een lager consumptie- en investeringspatroon, zoals de toerisme-, detailhandel-, metaal-, bouw- en bankensector. Voor veel sectoren is het mechanisme van vraaguitval weinig anders dan bij andere crises. Voor sommige sectoren is de vraagschok deze keer wel extra groot door een combinatie van contactbeperkende maatregelen en veranderende voorkeuren (zoals die van buitenlandse vakanties en OV-reizen), voor enkele sectoren is het deels een omzetverschuiving in de tijd vanwege inhaalvraag (zoals die van niet-coronazorgbehandelingen, bepaalde investeringen), en voor enkele sectoren is vraaguitval

¹¹ Het UWV verwacht dat na de eerste golf van WW-aanvragen in maart/april er nog twee golven zullen volgen (UWV 2020f): De soepelere ontslagvoorwaarden in NOW 2.0 kunnen vanaf juli leiden tot een toename van WW-uitkeringen. Doordat bestedingen, investeringen en buitenlandse vraag achterblijven, zal ook daarna het aantal WW-uitkeringen verder toenemen.

¹² Een deel van de maatregelen is inmiddels versoepeld (TK 2019/2020a,d).

geheel afwezig of is de vraag zelfs toegenomen (zoals die van supermarkten, IC-zorg, bezorg- en onlinediensten). Naarmate de crisis langer duurt, biedt dit laatste kansen voor omscholing richting toekomstbestendigere sectoren en het ontwikkelen van nieuwe diensten.

De toekomst is onzeker. Per sector hangt de impact en duur af van de ontwikkelingen (zoals heropleving van het virus, beschikbaar komen van vaccin) en beleidsmaatregelen. Ook zijn voor een open economie als Nederland de ontwikkelingen in het buitenland van groot belang. Sectoren die veel exporteren naar het buitenland of deel uitmaken van een internationale productieketen zijn afhankelijk van ontwikkelingen in het buitenland. Dit speelt bijvoorbeeld in de metaal-, sierteelt-, toerisme-, luchtvaart- en transportsector.

Er wordt vooral werkverlies verwacht aan de onderkant van de arbeidsmarkt en bij mensen met een flexibel dienstverband

In eerste instantie had het coronavirus vooral impact op het aantal gewerkte uren. In april nam het aantal gewerkte uren per werkende met drie uur af ten opzichte van april 2019 (CBS 2020e), toen een werkende gemiddeld 30 uur per week werkte. De sectoren waar het aantal uren het snelst terugliep, zijn cultuur en recreatie (van 29 naar 17 uur) en (detail)handel, vervoer en horeca (van 29 naar 23 uur). Een substantieel deel van de afname in gewerkte uren zal zijn gecompenseerd door steunmaatregelen van de overheid. Werkgevers in deze zwaar getroffen sectoren hebben namelijk meer compensatie gevraagd met de NOW 1.0-regeling (UWV 2020g) dan andere sectoren.¹³ In het aantal uitstaande vacatures is een vergelijkbaar patroon naar sectoren te zien (CBS 2020g; UWV 2020c). De inkomenseffecten zijn het grootst bij mensen met een flexibel dienstverband in uren, zoals zelfstandigen en oproep- en uitzendkrachten zonder WW-rechten.¹⁴ Door oververtegenwoordiging in harder geraakte sectoren was in april bij zelfstandigen de procentuele daling in gewerkte uren twee keer groter dan bij werknemers (CPB 2020b).

De daling in gewerkte uren leidde vooralsnog vrijwel alleen bij werkenden met een flexibel dienstverband tot inkomensverlies in uren, voor andere groepen heeft de

werkgever een contractuele verplichting tot uitbetaling van het loon.

De onderkant van de arbeidsmarkt is het hardst geraakt. Ondanks de steunmaatregelen stijgt het aantal mensen met een WW-uitkering. Dit gebeurt vooral in de horeca, schoonmaaksector, detailhandel en uitzendsector. Jongeren merken dit vooral omdat zij vaker een tijdelijk contract hebben (UWV 2020d). Als we een doorkijkje maken naar de nabije toekomst, lopen ook mensen met een migratieachtergrond, laagopgeleiden en arbeidsgehandicapten¹⁵ een groot risico om hun baan te gaan verliezen. Zij werken vaak in een tijdelijk dienstverband in sectoren die kwetsbaar zijn voor de corona-effecten (Muns et al. 2020). Door de coronacrisis ontstaat dus een vergroting van bestaande ongelijkheden op de arbeidsmarkt (CPB/PBL/SCP 2020). Als deze groepen in een langdurige uitkerings situatie terechtkomen, gaat dit gepaard met een toenemende afstand tot de arbeidsmarkt en (nog) lagere baankansen (Commissie Regulering van Werk, 2020). Bovengenoemde groepen bevatten veel zzp'ers met lage inkomens, maar ook zzp'ers met midden- en hoge inkomens werken geregeld in kwetsbare sectoren. Zij doen dat inherent op flexibele urenbasis, dus te verwachten valt dat ook zij een relatief groot risico lopen op werkverlies (CPB 2020b).

Werknemers met een vast dienstverband blijven langer buiten schot. Vanwege de steunmaatregelen en de bijbehorende ontslagbeperkingen is er op dit moment nog geen stijgende trend in het aantal faillissementen te zien (CBS 2020), wat vaste werknemers beschermt.¹⁶ Door afbouw van steunmaatregelen en ontslagbeperkingen¹⁷ zal het aantal faillissementen echter gaan stijgen bij achterblijvende omzetten.¹⁸ Op termijn zullen dan ook werknemers met een vast dienstverband hun baan gaan verliezen, in het bijzonder in de kwetsbare sectoren.

¹³ In mei lijkt er een kleinere, verdere daling in gewerkte uren te zijn geweest (CPB 2020a).

¹⁴ De eerdergenoemde Tozo 1.0-regeling vult het inkomen van zelfstandigen in maart tot en met mei aan tot bijstandsniveau. Deze aanvulling is onafhankelijk van de omvang van de inkomensterugval. Van deze regeling is geen sectoruitsplitsing bekend. Geaggregeerde cijfers zijn te vinden in TK 2019/2020b. De Tozo 2.0-regeling geldt van juni tot en met september en heeft een partnertoets als aanvullende voorwaarde t.o.v. de Tozo 1.0-regeling.

¹⁵ Het gaat hierbij om de recentere instroom van arbeidsgehandicapte werknemers: degenen die een doelgroepindicatie hebben gekregen na de invoering van de Participatiewet. Deze groep telt mee voor de banenafpraak.

¹⁶ Ook zonder de ontslagbeperkingen is de ontslagbescherming van vaste werknemers in Nederland sterker dan in de meeste andere landen, waardoor bedrijfseconomische risico's worden afgeschoven op de flexibele schil (OECD 2019b).

¹⁷ Bij de NOW 1.0-regeling (tot 1 juni) betekende ontslag van vast personeel een 50% boete op de terug te vorderen NOW-subsidie. Vanaf juni tot oktober geldt de NOW 2.0-regeling (TK 2019/2020c): werkgevers die gebruikmaken van deze loonsubsidie kunnen voor ontslag om bedrijfseconomische van maximaal 20 werknemers de gebruikelijke ontslagregels toepassen. Bij meer dan 20 werknemers is een akkoord met de vakbonden nodig, anders volgt een boete van 5% over het totale subsidiebedrag (incl. andere subsidie-regelingen). De verwachting is dat de steunmaatregelen verder worden afgebouwd vanaf oktober.

¹⁸ ING verwacht in 2021 twee tot drie keer meer faillissementen dan in 2019 (ING, 2020).

Omdat baanvindkansen van werkloze ouderen doorgaans laag zijn,¹⁹ zou dit op langere termijn een risicogroep kunnen worden.

De sterkst getroffen sectoren hebben veel werkgelegenheid buiten de Randstad, waardoor relatief veel mensen daar hun baan dreigen te verliezen (Aalders et al. 2020; Muns et al. 2020; UWV 2020e).²⁰ De coronacrisis leidt daarmee tot achterstand van de periferie op de Randstad. Dit versterkt de eerder gesignaleerde noodzaak om passend regionaal beleid te maken (Muns et al. 2020; Thissen et al. 2019).

Laagopgeleiden werken minder thuis en werken minder uren dan hoogopgeleiden, en relatief vaak in kwetsbare sectoren

Tot nu toe werkte 39% van de werkenden regelmatig of incidenteel thuis (CBS 2020c). Niet iedereen kan en mag echter thuiswerken; vooral hoogopgeleiden en werkenden in administratieve en ICT-beroepen doen dit tot nu toe (De Vries 2020). Het langdurig thuis werken, zoals dit sinds half maart plaatsvindt, heeft verschillende effecten gehad voor laag- en hoogopgeleide werknemers. De daling van het aantal gewerkte uren die zich in april en mei voordeed (zie hiervoor), was voor laagopgeleiden (met 21%) groter dan voor middelbaar (13%) en hoogopgeleiden (10%) (CPB 2020b; Von Gaudecker 2020). Een analyse van de uren die wel worden gewerkt (Von Gaudecker et al. 2020) laat zien dat laagopgeleiden 2 uur (per week) meer en middelbaar opgeleiden 6 uur (per week) meer zijn gaan thuiswerken sinds de lockdown. Bij hoogopgeleiden bedroeg deze toename 16 uur per week. De verschillen tussen opleidingsgroepen in thuiswerken die er voor de coronacrisis waren – hoogopgeleiden werkten al veel meer thuis dan laagopgeleiden – zijn verder vergroot. Von Gaudecker et al. (2020) zien als verklaring voor de sterke samenhang tussen opleidingsniveau en aantal uren thuiswerken (ook na controle voor andere kenmerken) dat de beroepen die laagopgeleiden doorgaans uitoefenen (bijv. dat van schoonmaker, keukenhulp of caissière) zich niet lenen voor thuiswerken. Een deel van deze beroepen (28%) (Von Gaudecker et al. 2020) maakt deel uit van de zogenoemde cruciale beroepen, dus deze werknemers moesten sowieso hun werk buitenshuis blijven doen. Hoewel dit voor het overgrote deel niet gold, waren voor hen de mogelijk-

heden om thuis te werken ook beperkt.

Het is niet duidelijk in hoeverre de hierboven geschetste daling van het gemiddelde aantal gewerkte uren van werknemers het gevolg is van gedeeltelijk ontslag of voor minder uren opgeroepen worden, of dat het hier gaat om een tijdelijke situatie van (betaald of onbetaald) verlof van werknemers omdat ze niet thuis kunnen werken. Het gaat daarom wat ver om te stellen dat laagopgeleiden relatief veel betaalde uren zijn kwijtgeraakt omdat zij maar weinig kunnen thuiswerken (Von Gaudecker et al. 2020). Bij het ontslag en de urenreductie van laagopgeleiden spelen ook andere oorzaken mee, zoals het feit dat zij relatief vaak werken in sectoren die met sluiting of een sterke krimp te maken hebben (gehad) (zie eerder in deze tekst en Muns et al. 2020). De onmogelijkheid om taken thuis te kunnen uitoefenen zal misschien wel een rol hebben gespeeld bij beslissingen van werkgevers om flexibele contracten niet te verlengen.

Gewerkte uren van vrouwen namen tijdens de lockdown af, maar mogelijk normaliseert dit weer

Het langdurig thuiswerken, in combinatie met opvang van jonge kinderen en thuisonderwijs, heeft uiteenlopende effecten gehad op vrouwen en mannen. Hoewel vrouwen vaker een cruciaal beroep uitoefenen dan mannen (CBS 2020d), is het gemiddeld aantal gewerkte uren van vrouwen tijdens de coronacrisis iets sterker gedaald dan dat van mannen (CPB 2020b). Het verschil in het aantal werkuren van vrouwen en mannen dat voor de crisis al bestond (Portegijs en Van den Brakel 2018), is daarmee groter geworden. Niet duidelijk is of het hier om een gedwongen daling van het aantal uren (door sluiting van sectoren of terugloop van werk) gaat of een 'vrijwillige' daling, bijvoorbeeld om meer zorgtaken thuis te kunnen doen. Daarnaast hebben iets meer vrouwen dan mannen zich van de arbeidsmarkt teruggetrokken, dat wil zeggen dat zij niet (meer) actief naar werk zoeken (CPB 2020a). Dit kan ook wijzen op een toename van zorgtaken thuis.

Onderzoek onder ouders met kinderen tijdens de sluiting van opvang en scholen laat zien dat in een minderheid van de huishoudens met kinderen (22%) – veelal hoogopgeleide – vaders meer zorgtaken doen dan voor de coronacrisis (Yerkes et al. 2020). In de andere huishoudens is de taakverdeling niet veranderd sinds de coronacrisis en het thuiswerken. Omdat voor de coronacrisis de meeste moeders meer zorg- en huishoudelijke taken verrichtten dan de vaders (Portegijs en Van den Brakel 2018), is dat nu nog steeds het geval (Yerkes et al. 2020). Verder blijkt uit dit onderzoek dat moeders die thuis werken, hun werkuren in sterkere mate dan vaders verschuiven naar

¹⁹ Ouderen hebben lagere baanvindkansen vanuit een bijstandsuitkering (Van Echtelt et al. 2019) en vanuit een WW-uitkering (UWV 2020d).

²⁰ Een uitzondering is de arbeidsmarktregio Groot Amsterdam, waar ook veel mensen het risico lopen om hun baan te verliezen. Hier komt dit door het grotere aandeel van tijdelijke dienstverbanden, niet zozeer door een oververtegenwoordiging van bepaalde sectoren.

de avonden, weekenden en vrije dagen. Als gevolg daarvan ervaren veel meer moeders dan vaders een verlies van vrije tijd (57% tegenover 38%) en toegenomen werkdruk (Yerkes et al. 2020).

De sterkere verschuiving van uren van moeders naar tijdstippen buiten kantoor tijden in combinatie met de eerdergenoemde sterkere daling van het aantal arbeidsuren van vrouwen en het terugtrekken van de arbeidsmarkt, wekt de indruk dat de opvang van jonge kinderen en het thuisonderwijs in de afgelopen maanden meer op de schouders van moeders dan vaders terecht is gekomen. Nu kinderopvang en scholen weer zijn geopend, kunnen ouders hun tijd thuis weer richten op thuiswerken en is het denkbaar dat de hiervoor besproken gevolgen minder de overhand hebben dan eerst. Mogelijk nemen de toegenomen verschillen tussen vrouwen en mannen in taakverdeling af of verdwijnen ze. Daarnaast is het de vraag of de groep vaders die meer is gaan zorgen voor de kinderen, dit zal blijven doen. Mogelijk waarderen zij een sterkere betrokkenheid bij de zorg voor kinderen nu meer dan voor de coronacrisis en willen zij dit vasthouden.

Kortom

De achterstand op de arbeidsmarkt van kwetsbare groepen zoals jongeren, mensen met een migratieachtergrond en arbeidsbeperkten loopt verder op doordat zij vaker in een tijdelijk dienstverband werkzaam zijn in een kwetsbare sector. Zzp'ers met een midden- of hoog inkomen rekenen we niet standaard tot de kwetsbare groepen, maar ook zij zijn relatief vaak werkzaam in een kwetsbare sector en lopen in deze crisis daardoor een relatief groot risico. Buiten de Randstad speelt dit ook wat vaker dan er binnen, omdat er in niet-Randstedelijke regio's relatief veel werkgelegenheid in kwetsbare sectoren is. Zodra steunmaatregelen worden afgebouwd, zal het aantal faillissementen gaan toenemen en zullen ook werkenden met een vaste aanstelling hun risico op werkverlies zien groeien. Specifiek komen dan werkloze ouderen in beeld als risicogroep: als zij werkloos worden zal dit voor langere duur zijn doordat hun baanvinkansen in de regel laag zijn. Het thuiswerken van de afgelopen maanden heeft bestaande verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden en tussen vrouwen en mannen vergroot. Het werk van mensen met een laag opleidingsniveau leent zich er in de regel minder voor om thuis te doen en vrouwen hebben naar verwachting meer dan mannen hun werk zien lijden onder hun zorgtaken. Mogelijk herstelt deze balans zich weer met het afbouwen van de lockdown en het op termijn herstellen van de economie.

Instroom op de arbeidsmarkt

Lage baankansen leiden tot snellere en grotere doorstroom naar vervolgopleidingen

De vooruitzichten op de arbeidsmarkt voor schoolverlaters zullen door de economische crisis waarschijnlijk aanzienlijk verslechteren. Dit zal mogelijk invloed hebben op de beslissingen van scholieren en studenten voor wie de afronding van hun opleiding in zicht komt. Bij een geringe kans op een baan kan doorstromen naar een vervolgopleiding een aantrekkelijk alternatief zijn. Werkloosheid op de korte termijn wordt daardoor vermeden en de uitgangspositie op de arbeidsmarkt wordt met een aanvullende opleiding sterker (Belfi et al. 2017; Hampf et al. 2020; Kuhry 1998). Er is echter niet op alle niveaus veel ruimte voor verhoging van de doorstroom. Gediplomeerden van het vmbo stromen al massaal door naar vervolgopleidingen, ook omdat zij nog niet voldoen aan de kwalificatieplicht met alleen een vmbo-diploma. De doorstroom van havisten en vwo'ers naar vervolgopleidingen ligt eveneens ruim boven de negentig procent, de indirecte doorstroom na een tussenjaar meegerekend (Van den Broek et al. 2019; CBS Statline 2020). Wel kan onder invloed van de coronacrisis het aantal havisten en vwo'ers dat een tussenjaar neemt afnemen (doorgaans 10 à 12%; Van den Broek et al. 2019), ten gunste van direct

aansluitende doorstroom.²¹ Een tussenjaar met een verblijf in het buitenland lijkt op dit moment niet aantrekkelijk gezien de reisbeperkingen, en banen om een tussenjaar (deels) mee te vullen zullen waarschijnlijk nu moeilijker te vinden zijn. Daar staat tegenover dat ook het starten van een studie minder aantrekkelijk lijkt zolang het onderwijs deels op afstand wordt gegeven. Het aantal aanmeldingen voor het eerste jaar van hbo en wetenschappelijk onderwijs was midden juni hoger dan vorig studiejaar (Vereniging Hogescholen 2020; VSNU 2020), maar in september moet blijken of dat ook geldt voor het aantal definitieve inschrijvingen (dat ligt altijd flink lager dan het aantal vooraanmeldingen).

Gediplomeerde mbo'ers kunnen doorstromen naar een hoger niveau binnen het mbo, of vanuit niveau 4 naar het hbo. In het verleden nam de doorstroom van mbo-bol-gediplomeerden (bol staat voor beroepsopleidende leerweg) naar vervolgopleidingen toe onder invloed van oplopende werkloosheid (Belfi et al. 2017). Uit een onderzoek met internationale gegevens komt eveneens naar voren dat slechte economische condities de doorstroom vanuit secundair onderwijs naar vervolgopleidingen bevorderen. Op de langere termijn, in het latere leven van

²¹ Een aantal jaren terug trad er in het vooruitzicht van de afschaffing van de basisbeurs een verschuiving op van uitgestelde naar directe doorstroom naar het hoger onderwijs (het 'boeggolfeffect'; Van den Broek et al. 2019).

de leerlingen, heeft deze doorstroom positieve effecten op vaardigheden, de hoogte van het loon en de deelname aan verdere scholing (Hampf et al. 2020).

De doorstroom van mbo-bol-gediplomeerden naar vervolgopleidingen in opleidingssectoren met slechte vooruitzichten op de arbeidsmarkt kan ook nu weer toenemen. Wel is er ook voor deze groep het voorbehoud dat onderwijs dat deels op afstand wordt gegeven mogelijk afschrikt.

Bij gediplomeerde hbo'ers is dit verband niet gevonden; zij lijken eerder minder door te stromen naar vervolgopleidingen in tijden van laagconjunctuur, mogelijk vanwege de hoge kosten en geringe meeropbrengsten van een extra opleiding voor studenten die al een relatief hoog diploma hebben. Wel lijken hbo'ers het moment van afstuderen uit te stellen onder invloed van slechte arbeidsmarktvooruitzichten (de studieduur neemt toe in tijden van laagconjunctuur; Belfi et al. 2017). Gekoppeld aan mogelijke vertragingen door onderwijs op afstand kan dit betekenen dat studenten de komende periode langer over hun studie doen.

Een slechte arbeidsmarkt vergroot vooral de werkloosheid onder laagopgeleide jongeren en jonge migranten

Omdat schoolverlaters zijn aangewezen op vrijkomende of nieuwe banen worden ze meer dan anderen geraakt door de afnemende werkgelegenheid. In het verleden nam de werkloosheid onder jongeren in tijden van crisis sterker toe dan onder oudere werknemers, en daarbij werden jongeren met een relatief lage opleiding weer harder geraakt dan jongeren met een hogere opleiding (Belfi et al. 2017). Ook de werkloosheid onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond neemt naar verhouding sterk toe in tijden van laagconjunctuur; het nadeel van een niet-westerse achtergrond als het gaat om werkloosheid is groter in tijden van laagconjunctuur (Huijnk 2016).

De toename van de werkloosheid tijdens de vorige crisis was het grootst onder jongeren met een vmbo-opleiding of een mbo-opleiding op niveau 1 t/m 3. De werkloosheid onder jongeren met een mbo-niveau 4-opleiding verschilde niet veel van die onder jonge hbo- en wo-bachelor-gediplomeerden, en nam ook niet veel sterker toe dan de werkloosheid onder deze hogeropgeleiden. De kans op het vinden van een baan op passend niveau werd nauwelijks beïnvloed door de periode van laagconjunctuur volgend op de kredietcrisis, maar er was wel een daling van het uurloon voor de afgestudeerden op mbo niveau 2 t/m 4 en hbo-niveau (Belfi et al. 2017). Ander onderzoek laat zien dat het nadeel van een start op de arbeidsmarkt tijdens laagconjunctuur voor hoog-

opgeleiden (hbo en wo) beperkt was, en van tijdelijke aard. Hun kans op werkloosheid nam nauwelijks toe onder invloed van de laagconjunctuur, maar ze accepteerden wel vaker een baan bij een minder goed betalende werkgever. Door als de gelegenheid zich voordeed een overstap te maken naar een beter betaalde baan, wisten hoogopgeleide starters het nadeel van een lager startloon in tijden van crisis in een periode van vier jaar weg te werken (Van den Berge en Brouwer 2017).

Kortom

Te verwachten is dat meer jongeren die een opleiding afsluiten een vervolgopleiding gaan volgen, om zo de slechte arbeidsmarkt te vermijden. Desondanks zal de werkloosheid onder jongeren met een laag opleidingsniveau en onder jonge migranten naar verwachting toenemen.

Bij- en omscholing

Werkgevers en werknemers investeren uit eigen beweging eerder in bij- dan omscholing

De kennis en kunde waarover werknemers beschikken zijn onder te verdelen in algemene vaardigheden en sector-, beroeps- of bedrijfsspecifieke vaardigheden (zie o.a. Becker 1994; Lazear 2009). De bereidheid van werkgevers om te investeren in de algemene vaardigheden van hun personeel is niet groot. Tot een investering in bedrijfsspecifieke vaardigheden zijn ze wel bereid. Daar heeft alleen de investerende werkgever profijt van; er zijn geen kopers op de kust. Ook in beroeps- of sectorspecifieke vaardigheden zullen werkgevers doorgaans willen investeren, zeker wanneer de financiering is te regelen via sectorfondsen. Dat geeft aan dat de bereidheid van werkgevers groter is om personeel bij te scholen dan om te scholen. Bijscholing betekent dat aan de bestaande kennis en kunde van een medewerker over zijn of haar beroep of sector een nieuwe vaardigheid wordt toegevoegd; er worden hiaten weggewerkt. Ook werk(zoe)kenden zullen bereid zijn om te investeren in bijscholing. De inspanningen die het aanleren van een nieuwe vaardigheid qua tijd en geld kost, wegen op tegen de baten, namelijk behoud van werk of snel weer aan het werk kunnen. Voor omscholing zal dat anders zijn. Een werk(zoe)kende zal daar qua tijd en geld grotere offers voor moeten brengen en tegelijkertijd is het rendement onzekerder. Een nieuwe set vaardigheden leren kan een aantal jaar in beslag

nemen. Een werk(zoe)kende die een langdurige opleiding volgt, heeft minder tijd om betaalde arbeid te verrichten. Of de investering zich zal uitbetalen, is bovendien onzeker. Is de vraag naar een beroep waar nu veel openstaande vacatures voor zijn over een aantal jaar nog even groot, zodra de opleiding is afgerond en de werk(zoe)kende zich de nieuwe vaardigheden heeft eigen gemaakt?

Investerings in scholing van werkzoekenden zijn de laatste jaren teruggelopen

Als mensen werkloos zijn, dan wordt in Nederland in verhouding tot andere landen relatief weinig geld uitgegeven aan scholing en training (zie Van den Berge et al. 2018; OECD 2019a; WRR 2020). Er gaat vooral geld naar begeleiding en bemiddeling van werkzoekenden. In 2017 besteedde Nederland 0,07% van het bruto binnenlands product (bbp) aan scholing en training. In de ons omringende landen, zoals Denemarken en Frankrijk, was dat respectievelijk 0,46% en 0,28%. De investeringen in een actief arbeidsmarktbeleid zijn in Nederland de afgelopen tien jaar bijna gehalveerd en bedroegen in 2017 0,6% van het bbp (OECD 2019a; aangehaald in WRR 2020). Volgens de WRR (2020) is een van de belangrijke redenen waarom de investeringen in activerend arbeidsmarktbeleid zijn teruggelopen de tegenstrijdige bevindingen over de effectiviteit van het beleid. Het is lastig om de

effecten vast te stellen. Vaak is er sprake van (zelf)selectie. Bovendien verschilt een training of gesprek met een klantmanager van persoon tot persoon (CPB 2016). Uit onderzoeken komen daarom tegenstrijdige bevindingen naar voren. Daarom wordt aan de effectiviteit van het beleid getwijfeld.

Investeren in bij- en omscholing waren altijd al laag in sectoren die nu kwetsbaar zijn, en zijn altijd lager in tijden van crisis

Of werkgevers prioriteit toekennen aan het (bij)scholen van hun personeel lijkt af te hangen van de economische situatie. In economisch gunstige tijden wordt er een hogere prioriteit aan toegekend dan in economisch minder gunstige tijden (Van Echtelt 2019). Ruim voor het uitbreken van de coronacrisis, namelijk in 2017/18, kende 70% van de werkgevers een hoge prioriteit toe aan het scholen van het personeel. Na het uitbreken van de vorige crisis, in 2012/13, werd scholing van het personeel door een minder groot deel van de werkgevers belangrijk gevonden (Van Echtelt 2019).

Een motief om in (bij)scholing van het personeel te investeren lijkt te zijn dat de kennis en vaardigheden die werknemers in hun organisatie nodig hebben snel veranderen. Ruim de helft van de werkgevers geeft aan dat zij daarmee te maken hebben (Van Echtelt 2019). Het aandeel van de werkgevers dat investeert in interne of externe bedrijfsopleidingen of -cursussen voor hun personeel is, op enkele fluctuaties na, door de jaren heen redelijk stabiel: gemiddeld doet ongeveer driekwart van hen dat (Van Echtelt 2019). Het zijn vooral werkgevers in sectoren die nu het minst hard door de crisis worden getroffen, zoals de overheid, onderwijs en zorg en welzijn, die investeren in hun personeel. In de sector handel en horeca wordt minder dan gemiddeld in het personeel geïnvesteerd (Van Echtelt 2019).²²

Hoogopgeleiden investeren meer in scholing dan laagopgeleiden

Ondanks het belang dat achtereenvolgende kabinetten hechtten aan een leven lang leren (TK 2014/15, 2017/18) blijkt uit onderzoek onder werkenden dat de deelname aan scholing niet toeneemt (Portegijs 2020). In 2018 hadden bijna 4 op de 10 werkenden – dat zijn werknemers

en zelfstandigen – in de twee voorgaande jaren scholing gevolgd. Dit aandeel is al jaren vrij stabiel. Werknemers die scholing volgen, doen dat vooral om beter te kunnen presteren in hun huidige werk. Tot die conclusie komen Maslowski en Vlasblom (2018). Zij constateren dat het moment waarop werknemers scholing volgen min of meer samenvalt met een verandering van werk. Dat wijst erop dat werkenden scholing volgen in het kader van hun nieuwe functie. Daarmee vergroot scholing niet zozeer de kansen op de arbeidsmarkt, maar maakt scholing het werknemers mogelijk (veranderingen in) hun werk goed uit te voeren. Inspelen op toekomstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is voor werkenden te abstract (Maslowski 2019).

Hoogopgeleide werkenden scholen zich het meest. De helft van hen doet dat (Portegijs 2020). Zij nemen vaak zelf het initiatief tot scholing. Bijna 3 op de 10 laagopgeleide werkenden hebben in de periode 2017/18 een opleiding of cursus gevolgd (Portegijs 2020). Deze percentages zijn al jaren min of meer hetzelfde. Laagopgeleiden zien het nut van bijscholing minder in en laten zich meer afschrikken door de kosten van scholing dan hoogopgeleiden (Cabus 2019).

‘Van werk naar werk’-trajecten gaan werkloosheid niet tegen, maar omscholing gaat samen met kortere werkloosheidsduur

Over de effectiviteit van ‘van werk naar werk’-trajecten is weinig bekend (Borghouts-van de Pas et al. 2019). Er is alleen informatie over de deelnemers aan dergelijke trajecten. Hoe het de niet-deelnemers vergaat, is onbekend. Van ruim tweeduizend medewerkers die tijdens de eerdergenoemde kredietcrisis boventallig werden en een ‘van werk naar werk’-aanbod kregen, weten we dat de ‘van werk naar werk’-trajecten niet hebben kunnen voorkomen dat zij werkloos werden (Borghouts-van de Pas et al. 2019). Dat is ook niet zo verwonderlijk. Aandacht voor dergelijke trajecten is er meestal pas als organisaties een sociaal plan opstellen.²³ Dat is, zoals Borghouts-van de Pas et al. (2019) stellen, redelijk laat. Als een organisatie vanwege de crisis voor boventallig personeel op zoek moet naar ander werk buiten de eigen organisatie, is het lastig om dat te vinden omdat het dan vaak in de hele branche slecht gaat (EIM 2010).

²² Waarschijnlijk speelt mee dat in de sector horeca en handel veel scholieren en studenten werkzaam zijn. Uit gegevens van het Arbeidsvraagpanel blijkt dat de instroom van personeel in 2017/18 in deze sector voor een groot deel (44%) scholieren en studenten betrof (Putman 2019b).

²³ Een uitzondering vormen de overheidsorganisaties. Interne mobiliteitsfunctionarissen daar proberen via een intern ‘van werk naar werk’-traject met ontslag bedreigde werknemers aan ander werk binnen de organisatie te helpen. Daarmee bieden zij werknemers nog voordat hun ontslag wordt aangezegd, al begeleiding naar ander werk aan.

Van de activiteiten die worden ingezet, heeft vooral (om) scholing een positief effect op het verkorten van de werkloosheidsduur; degenen die van training of scholing gebruik hebben gemaakt, zijn een halfjaar korter werkloos (Borghouts-van de Pas et al. 2019).²⁴ Dat effect is groter voor ouderen dan voor jongeren en het is sterker voor laag- en middelbaar opgeleiden dan voor hoogopgeleiden. Uit het onderzoek blijkt verder dat uiteindelijk ruim driekwart van de ondervraagde ontslagen medewerkers die een betaalde baan willen, ander werk heeft gevonden. In meerderheid zijn ze werkzaam in een andere sector dan voor hun ontslag. Wel hebben ze vaker een tijdelijk contract; de meesten van hen hadden voor hun ontslag een vast dienstverband. Bijna de helft van de mensen die een nieuwe baan vinden, gaat er qua baankenmerken op achteruit. Daarbij gaat het zowel om salaris als secundaire arbeidsvoorwaarden (Borghouts-van de Pas et al. 2019).

Kortom

Werkgevers en werknemers zijn uit eigen beweging vooral bereid om te investeren in bijscholing en minder in omscholing. De bereidheid van werkgevers om in omscholing te investeren is niet zo groot vanwege een collectieve actieprobleem. Investerings in scholing van werknemers vallen vooral samen met het moment dat zij van baan zijn veranderd. Investerings in scholing zonder dat duidelijk is dat deze zullen renderen zijn te onzeker. Voor werknemers is het inspelen op toekomstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt te abstract. Vooral in de sectoren waar nu de klappen vallen werd in het verleden weinig geïnvesteerd in scholing en laagopgeleiden volgden doorgaans al minder scholing van hoogopgeleiden. In tijden van crisis komen de problemen rondom omscholing nog pregnanter naar voren.

Van-werk-naar-werk-trajecten kunnen niet voorkomen dat met ontslag bedreigde werknemers werkloos worden. Dat komt doordat aandacht voor dergelijke trajecten er meestal pas is als er een sociaal plan wordt opgesteld. Dat is te laat om werkloosheid te voorkomen. Wel lijkt vooral de omscholingscomponent in werk-naar-werk trajecten samen te gaan met een kortere werkloosheidsduur.

²⁴ Er is alleen gevraagd of men training of scholing heeft gevolgd, niet welk type training of scholing dat was. Het kan dus een training sollicitatievaardigheden zijn geweest, om een voorbeeld te geven, maar ook een omscholingstraject.

Armoede en problematische schulden

De armoede stijgt in de nasleep van de crisis

In 2017 waren er in totaal 666.000 arme volwassenen, waarvan er bijna 220.000 werk als belangrijkste bron van inkomen hadden, en 272.000 arme kinderen. Doorgaans leiden economische crises tot een toename van de armoede: mensen verliezen werk, wat leidt tot een inkomensdaling die niet in alle gevallen adequaat opgevangen wordt door inkomensondersteuning in de sociale zekerheid. Zo ligt de bijstand (en dus ook de Tozo) onder de SCP-armoedegrens en zeker bij grotere huishoudens compenseren aanvullende regelingen niet volledig voor de extra uitgaven (Olsthoorn et al. 2020). De relatie tussen crises en armoede wordt gemedieerd door legio factoren en verschillen tussen landen kunnen op dit punt groot zijn, maar de bevinding dat armoede in de nasleep van economische crises stijgt, is vrij universeel (Eurostat 2020; Moller et al. 2003; Olsthoorn et al. 2020). Zo zagen we in Nederland inderdaad sinds 1990 steevast een toename van de armoede in perioden waarin de werkloosheid toenam.²⁵ Dit geldt daarmee ook voor de crisis en recessie van 2008 en 2009, het meest

logische referentiepunt voor de bespreking van armoede in de context van de huidige crisis. In de nasleep van de crisis en recessie van 2008 en 2009 steeg de armoede t/m 2013, maar voor de vertaling naar de huidige situatie moet in acht genomen worden dat de Eurocrisis in 2011 de negatieve trend die in 2009 ingezet werd zal hebben versterkt. De timing van de stijging was overigens wel afhankelijk van de gehanteerde armoedegrens (Jenkins et al. 2012; Olsthoorn et al. 2020).²⁶

Armoede onder flexibele werknemers en zelfstandigen stijgt naar verwachting

In de crisis en recessie van 2008 en 2009 zagen we een bovengemiddelde stijging van het aantal armen onder zelfstandigen (met en zonder personeel), werknemers met een klein contract (<20 uur) en oproepkrachten (Vrooman et al. 2018), en, zoals aangegeven, een stijging van de armoede onder niet-werkenden.

²⁵ Doordat de meting van armoede op jaarbasis gebeurt, hebben we alleen op dat niveau een beeld van de stijging van de armoede. Dit is een inhoudelijke keuze, die gebaseerd is op het idee dat leven met minder dan het noodzakelijke pas problematisch wordt wanneer dit gedurende een langere periode gebeurt. Een maand onder de armoedegrens leven impliceert op zichzelf in deze benadering geen armoede omdat een inkomensstijging in de daaropvolgende maanden, of het kunnen aanspreken van spaargeld, maken dat er uiteindelijk niet of nauwelijks met minder dan het minimaal noodzakelijke geleefd hoeft te worden (Vrooman 2009).

²⁶ De armoede volgens het 'niet veel maar toereikend'-criterium van het SCP begon eerder te stijgen dan die volgens de lage-inkomensgrens van het CBS.

Werknemers worden arm wanneer zij hun baan verliezen en niet adequaat worden gecompenseerd door de sociale zekerheid, of doordat zij te weinig uren werken om een inkomen boven de armoedegrens te verdienen. In dat laatste geval hebben zij vaak een flexibele en/of kleine aanstelling (zij zijn vooral vaak oproepkrachten) en een slechte onderhandelingspositie (Olsthoorn 2015; Vrooman et al. 2018). Het aantal werkende armen zal in deze crisis naar verwachting op korte termijn groeien doordat flexibele werknemers die voldoende uren werkten om niet arm te zijn, hun uren naar beneden bijgesteld zien worden: zij worden minder ingeroosterd, verliezen zodoende een deel van hun inkomen en belanden onder de armoedegrens.²⁷ Wanneer deze flexibele krachten werkloos worden of zo weinig ingeroosterd worden dat werk niet meer hun primaire bron van inkomsten is, worden zij tot de niet-werkende armen gerekend. Hoe langer de crisis voortduurt, hoe meer flexibele werknemers terecht zullen komen in de groep niet-werkende armen. Op de iets langere termijn is te verwachten dat ook niet-flexibele krachten een verhoogd risico op armoede lopen, omdat hun contractuele uren naar beneden bijgesteld worden en het risico op ontslag toeneemt.²⁸ In de huidige crisis wordt de krimp in contractuele uren en de uitstroom van werknemers richting een uitkering nog beperkt door de NOW, maar het aantal gewerkte uren van werknemers daalt al zodanig snel (CPB 2020b) dat we mogelijk nu al aanlopen tegen een toename van armoede onder flexibele werknemers, zeker omdat juist oproepkrachten met een laag inkomen vaak in kwetsbare sectoren werkzaam zijn (CPB 2020c).

Zelfstandigen zijn buiten crisistijd doorgaans arm als hun tarieven te laag zijn om zelfs bij een (soms meer dan) voltijd declarabele werkweek boven de armoedegrens uit te komen (Vrooman et al. 2018). In tijden van crisis ziet ook een deel van de voorheen niet arme zelfstandigen dat hun aantal gewerkte uren zodanig daalt, of hun tarieven zodanig onder druk komen te staan,²⁹ dat zij onder de armoedegrens terechtkomen. Het CPB constateerde

onlangs al dat het aantal gewerkte uren van zelfstandigen een duidelijke daling liet zien (CPB 2020b). Waar de risico's bij flexibele werknemers zich naar verwachting groten-deels aan de onderkant van de inkomensverdeling concentreren, is aannemelijk dat ook zzp'ers met midden- en hoge inkomens in deze crisis relatief kwetsbaar zijn. Zij werken geregeld in kwetsbare sectoren en moeten bij werkverlies terugvallen op de Tozo, die voor grotere huishoudens, net als de bijstand, niet toereikend zal zijn. Daar staat wel tegenover dat zzp'ers met een hoger pre-corona-inkomen een grotere financiële buffer zullen hebben opgebouwd dan zzp'ers met een lager inkomen (CPB 2020c; SCP 2020).

Verdere toename armoede verwacht in sectoren en beroepen die al veel werkende armen kenden

Veel werkende armen waren in 2014 – het meest recente jaar waarvoor we gegevens hebben – werkzaam in de horeca en de handel. Meer dan in de crisis en recessie van 2008 en 2009 worden juist deze sectoren momenteel hard geraakt (CPB 2020c; Muns et al. 2020; UWV 2020a). Er worden in deze sectoren veel minder uren gewerkt, maar het relatief lage werkloosheidspercentage betekent dat er ook in de sectoren die het zwaarst geraakt zijn nog weinig ontslagen zijn gevallen (CPB 2020a; UWV 2020b). Aannemend dat een deel van de krimp in het aantal uren bij zelfstandigen en flexwerkers terechtkomt, zal de grote krimp in het aantal gewerkte uren in de horeca en de detailhandel³⁰ (CPB 2020b) tot een toename van het aandeel werkende armen in deze sector leiden, en op termijn zal het werkverlies het aandeel niet-werkende armen doen toenemen.³¹ Buiten deze sectoren was een groot deel van de werkende armen voor de crisis actief als auteur, kunstenaar of sportinstructeur (Vrooman et al. 2018). Het risico op armoede van auteurs en kunstenaars zal naar verwachting toenemen als gevolg van de kwetsbaarheid en de sterke daling van het aantal gewerkte uren in de sector cultuur en recreatie (CPB 2020b; Muns et al. 2020). We hebben niet goed zicht op de gewerkte uren van sportinstructeurs, maar denkbaar is dat ook zij door de sluiting van sportscholen een verhoogd risico op armoede lopen. Naarmate de crisis voortduurt, is de verwachting dat een groeiend deel van de werkende

27 Merk op dat een aanzienlijk deel van de werknemers van werkend niet-arm terechtkomt in een uitkeringssituatie en mogelijke armoede. Deze groep blijft bij de bespreking van werkende armen buiten beschouwing.

28 Dit sluit ook aan bij internationale literatuur over arbeidsmarktflexibiliteit. Grof gesteld is een van de observaties uit die literatuur dat Europese landen (m.u.v. het Verenigd Koninkrijk) arbeidsmarktflexibiliteit organiseren door het creëren van een flexibele periferie (oproepkrachten, zzp'ers, uitzendkrachten, etc.) die een vaste kern (vaste krachten) 'beschermt', terwijl Angelsaksische landen flexibiliteit organiseren door arbeidsrelaties over de gehele linie te dereguleren en door werkgevers meer vrijheid te geven om lonen aan te passen (Barbieri 2009; Maurin en Postel-Vinay 2005; Olsthoorn 2016).

29 Het CPB voerde dit in 2014 op als een van de verklaringen voor de initieel lage werkloosheidsstijging na de crisis en recessie van 2008/2009 (Smid et al. 2014).

30 Resp -48% (horeca) en -18% (detailhandel) tussen begin maart en april.

31 De aanname is dat de daling van het aantal gewerkte uren in elk geval deels ook bij mensen op de rand van armoede terechtkomt. In theorie is het mogelijk dat werkenden met een laag inkomen gespaard blijven, en juist werkenden met een hoog inkomen hun aantal uren zien krimpen. Meerdere mechanismen – transactiekosten, onderhandelingsmacht, etc. – maken dit echter onwaarschijnlijk (Olsthoorn 2015).

armen in de genoemde sectoren de overstap zal maken naar armoede als niet-werkende.

Alleenstaanden, leden van eenoudergezinnen, migranten en mensen met een laag opleidingsniveau kwetsbaar voor armoede

Alleenstaanden en leden van eenoudergezinnen liepen in het verleden al een bovengemiddeld risico op armoede als werkende en niet-werkende (Hoff et al. 2019; Vrooman et al. 2018). Alleenstaanden werken ook bovengemiddeld vaak in sectoren die in deze crisis kwetsbaar zijn (Muns et al. 2020). Omdat dit niet zelden gebeurt op basis van een flexibel contract, hebben zij een bovengemiddeld risico op armoede als werkende, en op termijn op armoede als niet-werkende. Eenoudergezinnen lijken in de coronacrisis ook kwetsbaarder dan in de vorige crisis (SCP 2020). Ouders in deze huishoudens werken relatief vaak in kwetsbare sectoren en hebben in deze crisis een tijd lang de volledige zorg voor kinderen moeten combineren met werk, wat ten koste kan zijn gegaan van het aantal gewerkte uren (Muns et al. 2020). In dit kader zijn de krimp in het aantal gewerkte uren en de stijgende werkloosheid onder vrouwen een aandachtspunt (CPB 2020b, 2020a).

Werkenden met een migratieachtergrond, met name een niet-westerse achtergrond, hebben een relatief groot risico om werkend arm te zijn en hebben een groot risico op werkloosheid in crisistijd (Olsthoorn en Cloin 2015). Het risico op armoede als werkende in deze groep steeg in de vorige crisis bovengemiddeld sterk (Vrooman et al. 2018). Omdat uit eerdere analyses bleek dat vooral niet-westerse migranten vaak in kwetsbare sectoren werkzaam zijn (Muns et al. 2020), is de verwachting dat het risico op armoede in deze groep in deze crisis groot is.

Een laatste risicogroep vormen mensen met een laag opleidingsniveau. Evident is dat hun risico op armoede relatief groot is omdat de sterke koppeling tussen opleidingsniveau en inkomen maakt dat zij zich vaak aan de onderkant van de inkomensverdeling bevinden (Bol 2013; Vrooman et al. 2014). Onduidelijk is hoe het hun in vergelijking met hoogopgeleiden op het gebied van armoede als werkenden is vergaan tijdens de vorige crisis. Het feit dat laagopgeleiden om een veelheid aan redenen een relatief groot risico lopen op een flexibele aanstelling, in combinatie met het feit dat ze bovengemiddeld vaak werkzaam zijn in kwetsbare sectoren en met de sterke afname van hun aantal gewerkte uren (CPB 2020b), maakt het aannemelijk dat zij in de huidige crisis naar verwachting een bovengemiddeld risico op armoede als werkende lopen.

Risico's van mensen met een arbeidsbeperking zijn onduidelijk, maar vereisen aandacht

Werkenden met een arbeidsbeperking – specifiek de doelgroep van de banenafpraak onder de Participatiewet – zijn in onderzoek tot op heden niet duidelijk als risicogroep voor armoede naar voren gekomen. Echter, het feit dat zij doorgaans voor het wettelijk minimumloon werken, in flexibele dienstverbanden en niet zelden in momenteel kwetsbare sectoren (Muns et al. 2020), maakt dat hun risico op armoede in de huidige crisis zal toenemen. Voor werkenden op het minimumloon is een relatief kleine terugval in het aantal gewerkte uren immers al genoeg om het maandinkomen onder de armoedegrens te brengen. Omdat we geen evidentie hebben uit deze of eerdere crises met betrekking tot het risico van deze groep, kunnen we geen harde verwachting over hun armoederisico uitspreken. Wel vereist deze groep om de genoemde redenen aandacht. In de notitie *Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*, tegelijk verschenen met voorliggende publicatie, gaan we nader in op de risico's van mensen met een arbeidsbeperking, en de implicaties voor beleid (Muns et al. 2020).

Kinderarmoede neemt naar verwachting toe; kinderen uit eenoudergezinnen en grote migrantengezinnen zijn kwetsbaar

Arbeidsmarkteffecten kunnen ook doorwerken naar groepen die niet direct blootstaan aan arbeidsmarkt-risico's en die dus zelf doorgaans niet werkend arm zijn. Te denken valt hierbij aan kinderen en gepensioneerden. Kinderen volgen de armoederisico's van hun ouders. We kunnen niet met zekerheid zeggen of de risicogroep in de huidige crisis veel of weinig kinderen met zich mee zal nemen de armoede in. Dit is wel de voorzichtige verwachting: het risico dat grote huishoudens lopen is geen resultante van de positie op de arbeidsmarkt – waar we met betrekking tot kinderarmoede slechts beperkte uitspraken over kunnen doen – maar van het feit dat de sociale zekerheid niet toereikend compenseert voor huishoudens met drie of meer kinderen (Olsthoorn et al. 2020). Omdat de sociale zekerheid op dit punt niet aangepast is in deze crisis, gaan we ervan uit dat dit risicomechanisme onveranderd is en dat gezinnen met veel kinderen een bovengemiddeld risico hebben om onder de armoedegrens te zakken. Dit zagen we inderdaad ook in de crisis en recessie van 2008 en 2009 (Wildeboer Schut 2015). Specifiek zijn hier eenoudergezinnen en (grote) migrantengezinnen noemenswaardig. Hiervoor stelden we al dat eenoudergezinnen en migranten kwetsbaar zijn in de huidige crisis. Daar komt bij dat al voor de crisis werd geconstateerd dat eenoudergezinnen en grote migrantengezinnen (met meer dan drie kinderen)

een belangrijk deel van de groep armen vormen en dat het relatief grote kindertal in deze huishoudens een grote bijdrage levert aan de armoede onder kinderen (Hoff et al. 2019). De andere groep, gepensioneerden, was voorafgaand aan de crisis goed beschermd door de sociale zekerheid en het pensioenstelsel. Deze bescherming is in de kern in tact gebleven. Zelfs eventuele kortingen van de beroepspensioenen zouden een zeer beperkt effect hebben op de armoede in deze groep, omdat de AOW in beginsel adequate bescherming biedt (Hoff et al. 2019; Olsthoorn et al. 2020).

In de nasleep van de crisis meer problematische schulden verwacht, vooral onder mensen met een risico op armoede, en met name onder oproepkrachten

Directe metingen van de ontwikkeling van problematische schulden over de tijd zijn niet beschikbaar, dus het beeld hierover moet worden samengesteld op basis van indirecte metingen en directe metingen voor een aantal specifieke jaren. Zowel de statistiek over wanbetalers Zvw (CBS 2020), gegevens over wettelijke schuldsaneringen (CBS 2018) als onderzoek van Panteia (2015) wijzen in de richting van een toename van problematische schulden in de nasleep van de vorige crisis.³² Van 2010 tot en met de piek in 2014 kwamen er circa 50 duizend wanbetalers Zvw bij: een toename van ruim 20%. Het aantal wettelijke saneringen steeg explosief van 2009 tot en met de piek in 2011: met 64% in drie jaar. Het aantal mensen met een onzichtbare problematische schuld (dat zijn mensen die niet in de wettelijke of minnelijke schuldhelpverlening zitten) en een risico daarop nam tussen 2009 en 2014 naar schatting toe, van 893 duizend huishoudens tot ruim 1,3 miljoen huishoudens (Panteia 2015). Ook nam het aantal aanvragen voor minnelijke schuldhelpverlening tussen 2009 en 2014 sterk toe, alsmede het aantal onzichtbare problematische schulden tussen 2012 en 2015 (Panteia 2015). Te verwachten is dat ook de huidige crisis zal leiden tot een generieke stijging van het aantal problematische schuldsituaties; een verwachting die de Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet ook uitsprak bij de presentatie van haar jaarverslag 2019 (Nvkv 2020).

Het risico op problematische schulden groeit wanneer er meer schulden gemaakt worden, de rente op de schulden stijgt en het inkomen daalt (Nvkv 2017; Olsthoorn et al.

2020; Wetten.overheid.nl 2017).³³ Een inkomensdaling beïnvloedt daarbij niet alleen de aflossingscapaciteit negatief, maar brengt ook het risico op een toename van de schuldenlast met zich mee: met een daling van het inkomen groeit het risico op betalingsachterstanden en moet er mogelijk geleend worden om de eindjes aan elkaar te knopen ('overlevingsschulden' (De Greef 1992; Jungmann en Madern 2017)).³⁴ Het is tegen die achtergrond niet verwonderlijk dat de bulk van de problematische schuldsituaties zich bevindt bij huishoudens die onder of net boven de armoedegrens leven (Olsthoorn et al. 2020).³⁵ In lijn daarmee is het zeer aannemelijk dat de verwachte toename van de armoede die we in eerdere paragrafen schetsten, zal resulteren in een toename van het aantal problematische schuldsituaties. Vooral werkenden die al voor deze crisis een laag en wisselend inkomen hadden, met name oproepkrachten, hebben weinig liquide vermogen en lopen een groot risico op problematische schulden (CPB 2020c).

Zelfstandigen met een middeninkomen en hoge vaste lasten lopen hoog risico op problematische schulden

Niet als werknemers lopen ook zelfstandigen met een risico op armoede een risico op problematische schulden, maar het ontwerp van de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo) vergroot dit risico naar verwachting nog (zie ook: SCP 2020). Ten eerste wordt de Tozo-uitkering uitgekeerd op basis van een zelfverklaard actueel inkomen en kan deze bij een onterechte aanvraag teruggevorderd worden.^{36,37} De terugvordering telt op bij de schuldenlast en zal het risico op problematische

33 We hebben het dan over de proximale oorzaken. De distale oorzaken – complexiteit van de samenleving, het aanbod van leningen, het gedrag en de overtuigingen van individuen, etc. – blijven buiten beschouwing omdat zij naar verwachting op korte termijn minder sterk beïnvloed worden door de crisis.

34 Hierdoorheen spelen nog legio gedragsfactoren die het leengedrag beïnvloeden – financiële geletterdheid, impulsbeheersing, doenvermogen, etc. – (Tiemeijer 2016; WRR 2017b) maar omdat het niet evident is dat die factoren op de korte termijn door de crisis substantieel veranderen, laten we ze hier verder buiten de bespreking. Op de langere termijn kunnen de gevolgen van schaarste wel degelijk negatief doorwerken in het gedrag en de beslissingen van mensen (Mullainathan en Shafir 2013).

35 Het betreft in veel gevallen 'overlevingsschulden' (De Greef 1992; Jungmann en Madern 2017).

36 Onduidelijk is nog hoe strikt hier mee wordt omgegaan. In het algemeen voert coulance de boventoon in de omgang met problematische schulden op het moment. Er wordt onder andere opgeroepen tot coulance bij het innen van schulden en betalingsachterstanden (KBvG 2020), er is afgesproken geen huissuitzettingen te doen (Rijksoverheid 2020a) en er wordt geen drinkwater afgesloten (Vewin 2020).

37 Omdat het recht op de Tofa gebaseerd is op het SV-loon van februari zoals gerapporteerd door de werkgever, is het risico op naheffingen bij deze regeling kleiner.

32 Het aantal wanbetalers Zvw begon in 2014 weer te dalen, min of meer gelijktijdig met de armoede en de werkloosheid. De gegevens van Panteia (2015) lenen zich niet voor een vergelijking.

schulden vergroten. Niet voor niets worden regelingen van een dergelijke opzet – met name het zelf aangeven van een actueel inkomen – vaak in verband gebracht met problematische schulden (IBO toeslagen deelonderzoek 1 2019; Olsthoorn et al. 2020). Ten tweede kent de Tozo een aantal inkomensonafhankelijke normbedragen, en kan daardoor, ondanks de ondersteuning die de regeling biedt, tot een stevige inkomensval leiden (dit was overigens ook zonder Tozo het geval geweest, omdat de bijstand op dezelfde normbedragen berust). Wanneer de vaste lasten geënt zijn op het oude inkomen van de zelfstandige, zal dit bijdragen aan een risico op betalingsachterstanden en aan de mogelijke noodzaak om te lenen: het schoolvoorbeeld van ‘aanpassingsschulden’ (De Greef 1992; Jungmann en Madern 2017). Vrij opneembaar vermogen zou hier uiteraard een tegenwicht kunnen bieden, dus het meeste risico lopen zelfstandigen met een inkomen op enige afstand van het sociaal minimum, met hoge vaste lasten en beperkte ruimte om te sparen. Als we de Nibud-indicatie aanhouden dat een inkomenspercentage vaste lasten hoger dan 60% ‘zorgwekkend’ is, lijkt het aannemelijk dat in elk geval zelfstandigen met een modaal inkomen en een modale tot bovenmodale huur risico lopen (Nibud 2019).

Kortom

De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt leiden er naar verwachting toe dat het aantal werkende armen in kwetsbare sectoren toe zal nemen, alsmede het aantal niet-werkende armen dat voor het leeuwendeel van het inkomen aangewezen is op de sociale zekerheid. Omdat werkgevers in eerste instantie zullen snijden in de flexibele schil en pas later in het vaste personeelsbestand, geldt dit in eerste instantie vooral voor flexibele krachten en zelfstandigen (waaronder zzp’ers met een midden- en hoog inkomen). Naarmate de crisis voortduurt groeien ook de risico’s voor vaste krachten. Vooral mensen met een migratieachtergrond, alleenstaanden, eenoudergezinnen en laagopgeleiden lopen risico, omdat zij bovengemiddeld vaak een laagbetaalde flexibele aanstelling hebben in een sector waar economische krimp in de lijn der verwachting ligt. Een relatief nieuwe groep die de aandacht verdient, zijn zelfstandigen met een middeninkomen: ook zij werken relatief vaak in krimpsectoren en moeten in geval van werkverlies rondkomen van een aanmerkelijk lager inkomen. In het kielzog van de toename van de armoede onder de beroepsbevolking zal ook de armoede onder kinderen stijgen. De toename van de armoede zal leiden tot een toename van het aantal mensen met problematische schulden. Doordat zelfstandigen, vanwege hun gebrek aan WW-rechten, terug moeten vallen op bijstandsniveau is hun risico op problematische schulden groter dan dat van werknemers, met name wanneer zelfstandigen hoge vaste lasten hebben.

» Slotbeschouwing

Samenvatting

De effecten van de coronacrisis op de opbouw van menselijk kapitaal van scholieren en studenten zijn niet altijd even duidelijk. Onbekend is nog of, en in welke mate onderwijs op afstand heeft geleid tot achterstanden. Door het schrappen van de eindtoets in het basisonderwijs was er geen mogelijkheid om het schooladvies voor het voortgezet onderwijs bij te stellen, met als mogelijk gevolg meer ongelijkheid in de advisering. Door het vervallen van het centraal eindexamen in het voortgezet onderwijs kunnen verschillen in slaagkans tussen scholen zijn toegenomen, waarbij het totale percentage geslaagden mogelijk is gestegen. Te verwachten is dat meer jongeren die van een opleiding komen een vervolgopleiding gaan volgen, om zo de slechte arbeidsmarkt te vermijden. De werkloosheid onder jongeren met een laag opleidingsniveau en onder jonge migranten zal naar verwachting toenemen.

De achterstand op de arbeidsmarkt van kwetsbare groepen zoals jongeren, mensen met een migratieachtergrond en arbeidsbeperkten loopt verder op doordat zij vaker in een tijdelijk dienstverband werkzaam zijn in een kwetsbare sector. Zzp'ers met een midden- of hoog inkomen rekenen we niet standaard tot die kwetsbare groepen, maar ook zij lopen in deze crisis een relatief groot risico op werk- en inkomensverlies. Buiten de Randstad speelt dit bovendien wat vaker dan in de Randstad. Zodra steunmaatregelen worden afgebouwd, zal het aantal faillissementen gaan toenemen en komen werkloze ouderen in beeld als risicogroep voor langdurige werkloosheid. Het thuiswerken van de afgelopen maanden heeft bestaande verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden en tussen vrouwen en mannen vergroot. Mogelijk herstelt deze balans weer met het afbouwen van de lockdown en het toekomstige herstel van de economie.

Mogelijk zullen meer jongeren die van een opleiding komen een vervolgopleiding gaan volgen, om zo de slechte arbeidsmarkt te vermijden. Desondanks zal de werkloosheid onder jongeren met een laag opleidingsniveau en onder jongeren met een migratieachtergrond, naar verwachting toenemen.

Werkgevers en werknemers zijn uit eigen beweging vooral bereid om te investeren in bijscholing en minder in omscholing. Vooral in de sectoren waar nu de klappen vallen, werd in het verleden weinig geïnvesteerd in scholing, en in tijden van crisis zal dit nog minder zijn.

Bovendien volgen laagopgeleiden doorgaans al minder scholing dan hoogopgeleiden. Wel lijkt vooral de omscholingscomponent in 'van werk naar werk'-trajecten samen te gaan met een kortere werkloosheidsduur.

De beschreven ontwikkelingen op de arbeidsmarkt leiden er naar verwachting toe dat het aantal werkende armen in kwetsbare sectoren toe zal nemen, alsmede het aantal niet-werkende armen dat voor het leeuwendeel van het inkomen aangewezen is op de sociale zekerheid. Dit geldt in eerste instantie vooral voor flexibele krachten en zelfstandigen (met een laag inkomen, maar ook zzp'ers met een midden- en hoog inkomen) en naarmate de crisis voortduurt ook voor vaste krachten. Vooral mensen met een migratieachtergrond, alleenstaanden, eenoudergezinnen en laagopgeleiden lopen risico, vooral wanneer zij op flexibele basis werken. In het kielzog van de toename van de armoede onder de beroepsbevolking zal ook de armoede onder kinderen stijgen. De toename van de armoede zal leiden tot een toename van het aantal mensen met problematische schulden; door de vormgeving van de Tozo zal dit risico voor zelfstandigen groter zijn dan voor werknemers, onder andere wanneer zelfstandigen hoge vaste lasten en middeninkomen hebben.

Beleidsimplicaties: ongelijkheid, onzekerheid en participatie

In de publicatie *Zicht op de samenleving in coronatijd* besprak het SCP de gevolgen van de coronacrisis voor een aantal maatschappelijke kwesties: ongelijkheid, onzekerheid, participatie en sociale cohesie (Kuyper en Putters 2020). Op al deze gebieden zagen we risico's en kansen. Hoewel het buiten het bereik van deze notitie valt om het laatste woord over deze kwesties te zeggen, kunnen we wel een aanknopingspunt geven. In eerste instantie zal de coronacrisis risico's creëren op de genoemde thema's. De gevolgen van de crisis voor het onderwijs, de werkloosheid en de armoede zullen op korte termijn de ongelijkheid waarschijnlijk vergroten, of in elk geval een groter deel van de bevolking op afstand zetten van de rest. Waar het armoede en werkloosheid betreft, ligt het risico op sociale uitsluiting en een afnemende participatie op de loer, zeker omdat de risico's neerkomen bij groepen die al in onzekere dienstverbanden op de grens van werk en werkloosheid actief waren. Om deze ontwikkelingen voor te zijn, is het van belang om te voorkomen dat de ontwikkeling die aan de basis ervan ligt -de bestending van werkloosheid en armoede- tot een structureel onderscheid tussen groepen

in de samenleving leidt. Anders gezegd is het zaak om nu te kijken naar beleid dat voorkomt dat mensen voor langere duur langs de zijlijn staan. Daarnaast is nu ook het moment om kritisch te kijken naar de regels rondom werk, om zo te voorkomen dat in een volgende crisis weer dezelfde mensen de risico's lopen. In die zin biedt de huidige crisis de kans om te hervormen. Een aantal concrete suggesties bespreken we hieronder.

Vinger aan de pols bij effecten van onderwijs in crisistijd noodzakelijk

Door het sluiten van de fysieke scholen en de overstap op onderwijs op afstand lijkt de leertijd te zijn afgenomen en zijn praktijkonderdelen van het lesprogramma in het beroeps- en hoger onderwijs komen te vervallen. Er zullen verschillen tussen scholen zijn geweest in de kwaliteit van het onderwijs op afstand. Ook de omstandigheden thuis, zoals de steun van ouders, zullen waarschijnlijk invloed hebben gehad op de effectiviteit van het onderwijs op afstand. Het risico is dat de ontwikkeling en studievoortgang van een deel van de leerlingen en studenten is vertraagd, waarbij de verschillen in ontwikkeling tussen leerlingen en studenten in gunstige en minder gunstige omstandigheden groter kunnen zijn geworden. Ervaringen uit het buitenland met inkorting van de onderwijstijd laten zien dat dit ook op de lange termijn gevolgen kan hebben voor het niveau van vaardigheden, waarbij er ook consequenties zijn voor de kansen op de arbeidsmarkt (Wößmann 2020). Belangrijk is dat de komende periode meer en beter inzicht ontstaat in de gevolgen van het onderwijs op afstand voor de ontwikkeling en studievoortgang van leerlingen en studenten (Onderwijsraad 2020), zodat op basis daarvan gewerkt kan worden aan het inlopen van mogelijke achterstanden.

De arbeidsmarkt: hardste klappen bij kwetsbare groepen

De coronacrisis legt de kwetsbaarheden op de Nederlandse arbeidsmarkt bloot, waar de Commissie regulering van werk (2020) al voor waarschuwde. Een van de centrale bevindingen van deze commissie was dat de regels rondom werk in Nederland ervoor zorgen dat groepen werkenden structureel zijn aangewezen op onzeker en laagkwalitatief werk. Dit wreekt zich momenteel dubbel, omdat, in tegenstelling tot de crisis en recessie van 2008 en 2009, de huidige crisis precies bij die sectoren neerslaat waarin de door de Commissie genoemde groepen vaak werkzaam zijn (zie ook: Muns et al. 2020). Hierbij helpt het niet dat de omvang van deze flexibele en laagbetaalde schil sinds de crisis en recessie van 2008 en 2009 alleen maar is toegenomen.

Enige flexibiliteit op de arbeidsmarkt is noodzakelijk voor het opvangen van schokken zoals de huidige crisis. Wat niet per se noodzakelijk is, is het organiseren van die flexibiliteit door middel van uiteenlopende contractvormen zoals we dat in Nederland hebben gedaan. Sterker nog, het feit dat flexibel werk vaak laagbetaald is en ook veel in weinig cyclische sectoren voorkomt, kan in het licht van de maatschappelijke functie baten ervan tegenstrijdig genoemd worden. Het institutionele onderscheid tussen flex en vast kan verkleind worden door 'flex minder flex' te maken en 'vast minder vast' – de effecten van de Wet arbeidsmarkt in balans zijn in deze context nog onduidelijk – of door de flexibiliteit van het contract te laten meebewegen met de contractduur (Commissie regulering van werk 2020; OECD 2014; Olsthoorn 2015). Al deze varianten hebben hun eigen voor- en nadelen, maar de aanbeveling is om deze op zijn minst fundamenteel af te wegen tegen de nadelen van de huidige inrichting.

Menselijk kapitaal en armoede op de lange termijn, en de Participatiewet

Wanneer mensen langer dan een jaar in armoede leven, neemt de kans dat zij hier nog uitkomen drastisch af (Wildeboer Schut en Hoff 2016). Het feit dat mensen in armoede leven en de stress die hiermee gepaard gaat, leidt ertoe dat hun doenvermogen afneemt, en zij ondernemen minder actie om uit de armoede te komen (WRR 2017b). Een manier waarop dit zich manifesteert, is de erosie van menselijk kapitaal. Langdurige schaarste leidt ertoe dat mensen minder investeren in hun menselijk kapitaal, waardoor dit in waarde afneemt, terwijl juist een goede voorraad menselijk kapitaal kan helpen om aan armoede te ontsnappen (Olsthoorn et al. 2020). Problematische schulden verergeren deze dynamiek, doordat zij deze schaarste aan menselijk kapitaal en de stress van mensen versterken en een wissel trekken op de capaciteit om plannen te maken voor de toekomst (Featherstone 2019). Niet zelden gaan problematische schulden gepaard met complexe multiproblematiek in het sociaal domein en deze multiproblematiek zou nog gevoed kunnen worden door de gevolgen die de crisis kan hebben voor de geestelijke gezondheid (Inspectie Szw 2019; Marangos et al. 2020).

Een aanzienlijk deel van de mensen die in deze crisis werkloos worden, zal op de korte of wat langere termijn een beroep moeten doen op de Participatiewet (P-wet). In het licht van de hierboven beschreven bestending van armoede is het zorgelijk dat de uitstroom vanuit de P-wet laag is (De Boer et al. 2020). Daar komt nog bij dat de uitfasering van de dubbele algemene heffingskorting uit de bijstand – *de facto* een netto verlaging – het armoederisico van mensen in bijstand de komende 15 jaar sterk

zal vergroten (Olsthoorn et al. 2020). Deze verlaging is doorgevoerd om de uitstroom vanuit de P-wet te stimuleren, maar de tot op heden relatieve ongevoeligheid van de uitstroom voor aanpassingen aan de rechten en plichten in de P-wet en de afstand tot de arbeidsmarkt van veel uitkeringsontvangers stemmen niet hoopvol (De Boer et al. 2020; Van Echtelt et al. 2019). Ook een toename van de schuldenproblematiek plaatst een rem op de uitstroom uit de P-wet, omdat mensen met problematische schulden in de P-wet door hulpverleners geregeld afgeraden wordt te gaan werken (Inspectie SZW 2020). Een flexibele baan aan de onderkant van de arbeidsmarkt verhoudt zich namelijk slecht tot het voorspelbare inkomen dat gewenst is voor een succesvol saneringstraject. Door bovenstaande ontwikkelingen lijkt een toename van de langdurige en intergenerationale armoede in de nasleep van deze crisis te verwachten. Dit verdient de aandacht van beleid: zo zetten CPB en SCP onlangs uiteen dat een combinatie van inkomensondersteuning en investeringen in scholing en gezondheid kansrijk zou kunnen zijn bij het verminderen van (intergenerationale) armoede (Olsthoorn et al. 2020). Daarnaast strekt het voor de bevordering van de uitstroom uit armoede en de P-wet de aanbeveling om problematische schuldsituaties in de nasleep van deze crisis niet langer voort te laten bestaan dan nodig is. Dit kan bijvoorbeeld door in te zetten op vroeger signalering – bijvoorbeeld door ketenpartners in het sociaal domein – en op een soepele doorstroom van probleemgevallen naar de minnelijke sanering.

Meer omscholing en bevordering ‘van werk naar werk’-trajecten vragen om beleidsingrijpen

Het dilemma rond omscholing heeft alle kenmerken van een collectief actieprobleem. Een manier om daarmee om te gaan, is door de overheid een rol in de omscholing van de beroepsbevolking te geven. Om die reden stelt het kabinet in aanvulling op de bestaande regelingen, zoals de fiscale studieaftrek en de mogelijkheden via de sectorale Opleidings- en ontwikkelingsfondsen 50 miljoen euro beschikbaar voor het crisisprogramma *NL Leert Door*, waarmee mensen kosteloos ontwikkeladviezen en online scholing kunnen volgen. (Rijksoverheid 2020b). De vraag is of dat op de korte termijn genoeg is om mensen aan het werk te houden. Omscholing kost tijd; vaak beslaat dat maanden of jaren. In het kader van de NOW2.0 hebben werkgevers een inspanningsverplichting gekregen. Tot op heden zagen we dat werkgevers weliswaar de verantwoordelijkheid voelen om werkloosheid van hun werknemers te voorkomen, maar dat slechts een klein deel van beleid heeft om dat ook daadwerkelijk te doen; het gaat vooral om werkgevers in de publieke sector (Josten et al. 2012; Van Echtelt et al. 2014; Van Echtelt et al. 2015; Van Echtelt

en Voogd-Hamelink 2017; Putman 2019a). Die sector is momenteel relatief veilig. Dat werpt de vraag op hoe effectief deze inspanningsverplichting gaat zijn.

Om mensen aan het werk te houden tijdens een economische crisis is een structurele aanpak nodig. In het arbeidsmarktbeleid is de aandacht verschoven van baan zekerheid naar werkzekerheid. De instrumenten die baan zekerheid boden, zoals bescherming tegen gedwongen ontslag, worden afgebouwd om plaats te maken voor instrumenten die werkzekerheid moeten bieden, zoals scholing, loopbaanbegeleiding en outplacement. Als banen minder worden beschermd is het voor werknemers van belang dat zij een overstap naar ander werk kunnen maken. Als het gaat om het voorkomen van werkloosheid kan Nederland volgens Borghouts-van de Pas (2015) het nodige leren van de Zweedse aanpak. In dat land wordt het tegengaan van werkloosheid bij met ontslag bedreigde medewerkers systematischer aangepakt dan in Nederland. Zweden kent zogenoemde transitiefondsen. De middelen van deze fondsen worden grotendeels door werkgevers bijeengebracht. Gemiddeld duurt een ‘van werk naar werk’-traject van met ontslag bedreigde medewerkers ongeveer een jaar. De belangrijkste argumenten die Borghouts-van de Pas (2015) geeft waarom Zweden als inspiratie voor ons land kan dienen, zijn onder andere het structurele karakter en de preventieve werking van het Zweedse systeem, de directe beschikbaarheid van financiële middelen voor ‘van werk naar werk’-activiteiten wanneer medewerkers met ontslag worden bedreigd en het grote bereik van de fondsen.

Literatuur

- Alexander, K.L., D.R. Entwisle en L.S. Olson (2007). Lasting Consequences of the Summer Learning Gap. In: *American sociological review*, jg. 72, nr. 2, p. 167-180.
- AVS (2020a). *Nog ruim 5000 leerlingen onvindbaar en kwetsbare leerlingen thuis*. Geraadpleegd op 24 april 2020 via <https://www.avs.nl/artikelen/nog-ruim-5000-leerlingen-onvindbaar-en-kwetsbare-leerlingen-thuis>
- AVS (2020b). *Heropening scholen verloopt goed, wel uitdagingen rond personeelstekort*. Geraadpleegd op 28 juni 2020 via <https://avs.nl/actueel/nieuws/heropening-scholen-verloopt-goed-wel-uitdagingen-rond-personeelstekort/>
- Barbieri, P. (2009). Flexible Employment and Inequality in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 25, nr. 6, p. 621-628.
- Becker, Gary S. (1994). *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education* (3rd Ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Belfi, B., J. Allen, P. van Eldert, A. de Grip, A. Künn, T. Peeters en D. Poulissen (2018). *Schoolverlaters in crisistijd: Gevolgen voor leren en de vroege loopbaan*. Maastricht: Research Centre for Education and the Labour Market (ROA Reports, Nr. 007).
- Berge, W. van den en A. Brouwers (2017). *A lost generation? The early career effects of graduating during a recession*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Discussion paper 356).
- Berge, Wiljan van den, Jan Dirk Vlasblom, Jos Ebrecht, Lisa Putman, Jochem Zweerink en Marloes de Graaf-Zijl (2018). *Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving*. Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, H. de, J. Bolhaar, E. Jongen en A. Zulkarnain (2020). *Evaluatie experimenten Participatiewet: Effecten op de uitstroom naar werk*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bol, T. (2013). *Why does education pay off? Relations between institutional context and the mechanisms by which education pays off in the labor market*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bol, T. (2020). *Inequality in homeschooling during the Corona crisis in the Netherlands. First results from the LISS Panel* (<https://doi.org/10.31235/osf.io/hf32q>).
- Borghouts-van de Pas, Irmgard, Mark Bosmans, Jana Verschoor en Ton Wilthagen (2019). *Overstappen op de arbeidsmarkt: Een onderzoek naar van-werk-naar-werk-beleid en -trajecten*. Weert: Celsus juridische uitgeverij.
- Broek, A. van den, J. Cuppen, J. Warps, T. Termorshuizen, J. Lodewick, D. Brukx, K. de Korte, C. Ramakers en J. Mulder (2019). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2018-2019*. Nijmegen: Researchned.
- Cabus, Sofie (2019). Toegang tot leven lang leren versnelt economische groei. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 104, nr. 4770, p. 130-133.
- Card, D., J. Kluge en A. Weber (2017). What Works? A Meta Analysis of Recent Active Labor Market Program Evaluations. In: *Journal of the European Economic Association*, jg. 16, nr. 3, p. 894-931.
- CBS (2018). *Uitgesproken schuldsaneringen; beëindigingswijze, type schuldenaar en regio*. Geraadpleegd op 4 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/60004>
- CBS (2019). *De nieuwe onderwijsachterstandenindicator primair onderwijs*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2020). *Zorgverzekeringswet; wanbetalers naar geslacht en leeftijd per 31 december*. Geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/81062ned/table?ts=1591344500832>
- CBS (2020a). *160 duizend minder mensen met werk in april*. Geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/21/160-duizend-minder-mensen-met-werk-in-april>
- CBS (2020b). *Ruim 200 duizend werkenden minder sinds maart 2020*. 18 juni 2020. Geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/25/ruim-200-duizend-werkenden-minder-sinds-maart-2020>
- CBS (2020c). *Bijna 4 op de 10 werkenden werkten vorig jaar thuis*. Geraadpleegd op 18 mei 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/15/bijna-4-op-de-10-werkenden-werkten-vorig-jaar-thuis>
- CBS (2020d). *Hoeveel mensen werken er in cruciale beroepen?* Verkregen in april 2020 van <https://www.cbs.nl/nl-nl/faq/corona/economie/hoeveel-mensen-werken-er-in-cruciale-beroepen>
- CBS (2020e). *2,1 procent minder uren gewerkt in eerste kwartaal*. 5 juni 2020. Geraadpleegd op 4 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/23/2-1-procent-minder-uren-gewerkt-in-eerste-kwartaal>
- CBS (2020f). *Grootste daling consumentenvertrouwen ooit*. 22 april 2020. Geraadpleegd op 4 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/17/grootste-daling-consumentenvertrouwen-ooit>
- CBS (2020g). *Aantal vacatures daalt met 60 duizend in eerste kwartaal*. 15 mei 2020. Geraadpleegd op 4 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/20/aantal-vacatures-daalt-met-60-duizend-in-eerste-kwartaal>
- CBS (2020h). *Aantal faillissementen gedaald in mei*. 12 juni 2020. Geraadpleegd op 4 juli 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/24/aantal-faillissementen-gedaald-in-mei>
- CBS Statline (2020). *Consumentenvertrouwen, economisch klimaat en koopbereidheid; gecorrigeerd*. Geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/83693NED/table?dl=3A878>
- Commissie kwaliteit schoolexaminering (2018). *Een volwaardig schoolexamen*. Utrecht: VO-Raad.
- Commissie Regulering van Werk (2020). *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk*. Eindrapport van de Commissie Regulering van Werk.
- CPB (2011). *Effecten stimuleringspakket; Op verzoek van het Ministerie van Financiën*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2016). *Kansrijk arbeidsmarktbeleid. Deel 2*. Den Haag: Centraal Planbureau
- CPB (2019). *De waarde van eindtoetsen in het primair onderwijs*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020a). *Arbeidsmarkt: Historische daling werkzame personen, maar internationaal gezien beperkt*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020b). *Arbeidsmarkt: sterke daling gewerkte uren*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020c). *Crisis op de arbeidsmarkt: wie zitten in de gevarenzone?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020d). *Juniraming 2020*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020e). *Scenario's economische gevolgen coronacrisis*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020f). *Schrappen eindtoets groep 8 kan ongelijkheid vergroten*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB|PBL|SCP (2020). *Aandachtspunten voor een herstelbeleid: Briefadvies Covid-19 Overleg Planbureaus*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- DNB (2020). *Overzicht Financiële Stabiliteit*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- Downey, D.B., P.T. von Hippel en B.A. Broh (2004). Are schools the great equalizer? Cognitive inequality during the summer months and the school year. In: *American Sociological Review*, jg. 69, nr. 5, p 613-635.
- Driessen, G., A. Claassen en F. Smit (2010). *Variatie in schooltijden. Een internationale literatuurstudie naar de effecten van verschillende invullingen van de schooldag, de schoolweek en het schooljaar*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschap (ITS), Radboud Universiteit.
- Dronkers, J. (2007). *Ruggengraat van ongelijkheid*. Amsterdam: Wiarda Beckmann Stichting / Mets en Schilt.
- Echtelt, P. van, K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das en M. Versantvoort (2019). *Eindevaluatie van de participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Echtelt, Patricia van en Marian de Voogd-Hamelink (2017). *Van-werk-naar-werkactiviteiten*. Geraadpleegd op 29 juni 2020 via <https://digitaal.scp.nl/arbeidsmarktkaart-werkgevers2017/van-werk-naar-werkactiviteiten/>
- Echtelt, Patricia van, Jan Dirk Vlasblom en Marian de Voogd-Hamelink (2014). *Vraag naar arbeid 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Echtelt, Patricia van, Roelof Schellingherhout en Marian de Voogd-Hamelink (2015). *Vraag naar arbeid 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- EIM (2010). *Van werk naar werk in het MKB*. Zoetermeer: EIM.
- Eurostat (2020). *People at risk of poverty or social exclusion*. Geraadpleegd op 27 juni 2020 via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_50/default/line?lang=en

- Featherstone, M. (2019). *The sociology of debt*. Bristol: Policy Press.
- Gaudecker, Hans-Martin von, Radost Holler, Lena Janys, Bettina Siflinger en Christian Zimpelmann (2020). *Labour Supply in the Early Stages of the COVID-19 Pandemic: Empirical Evidence on Hours, Home Office, and Expectations*. Bonn: IZA (IZA paper DP No. 13158).
- Greef, M. de (1992). *Het oplossen van problematische schuldsituaties: Een analyse van de invloed van hulpverlening, interorganisatorische samenwerking en huishoudenkenmerken op de effectiviteit van schuldregelingen*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Hampf, F., M. Piopiunik en S. Wiederhold (2020). *The Effects of Graduating from High School in a Recession: College Investments, Skill Formation, and Labor-Market Outcomes*. Munich: CESifo (working paper 8252).
- Hoff, S., B. van Hulst, J. Wildeboer Schut en B. Goderis (2019). *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. (2016). Arbeidsmarktpositie en inkomen. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (p. 84-123). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- IBO toelagen deelonderzoek 1 (2019). *IBO toelagen deelonderzoek 1, Eenvoud of maatwerk: Uitrusten binnen het bestaande toelagenstelsel*. Den Haag: Ministerie van Financiën / Inspectie der Rijksfinanciën.
- ING (2020). *Twee tot drie keer meer faillissementen door coronacrisis*, 29 juni 2020. Verkregen op 4 juli via <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/onze-economie/de-nederlandse-economie/publicaties/twee-tot-drie-keer-meer-faillissementen-door-coronacrisis.html>
- Inspectie SZW (2020). *Schuld opgelost! Financieel zelfredzaam? Uitvoering schuldhulpverlening nader bekeken*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Inspectie van het onderwijs (2018). *De staat van het onderwijs 2016/2017*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2019). *De staat van het onderwijs 2017/2018*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2020a). *COVID-19-monitor primair onderwijs*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/afstandsonderwijs-tijdens-covid-19>
- Inspectie van het onderwijs (2020b). *COVID-19-monitor voortgezet onderwijs*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/afstandsonderwijs-tijdens-covid-19>
- Inspectie van het onderwijs (2020c). *COVID-19-monitor middelbaar beroepsonderwijs*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/afstandsonderwijs-tijdens-covid-19>
- Inspectie van het onderwijs (2020d). *COVID-19-monitor hoger onderwijs*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/afstandsonderwijs-tijdens-covid-19>
- Inspectie van het onderwijs (2020e). *De staat van het onderwijs 2018/2019*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Jenkins, S.P., A. Brandolini, J. Micklewright en B. Nolan (2012). *The Great Recession and the distribution of household income*. Oxford: Oxford University Press.
- Josten, E. (2011). *Werkgevers over de crisis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Josten, Edith, Jan Dirk Vlasblom en Marian de Voogd-Hamelink (2012). *Vraag naar arbeid 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jungmann, N. en T. Madern (2017). *Basisboek aanpak schulden*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Kalleberg, A. (2001). Organizing Flexibility: The Flexible Firm in a New Century. In: *British Journal of Industrial Relations*, jg. 39, nr. 4, p. 479-504.
- KBvG (2020). *Aangepaste werkwijze*. Geraadpleegd op 6 juni 2020 via https://www.kbv.nl/8155/aangepaste_werkwijze.html
- Kluve, J. (2010). The Effectiveness of European Active Labor Market Programs. In: *Labour Economics*, jg. 17, nr. 6, p. 904-918.
- Koolman, X. (2020). *Het is het virus, niet de lockdown*. 26 mei 2020. ESB blog. Geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://esb.nu/blog/20059629/het-is-het-virus-niet-de-lockdown>
- Kuhry, B. (1998). *Trends in onderwijsdeelname*. Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau.
- Kuyper, L., Puffers, K., (2020). *Zicht op de samenleving in coronatijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Lazear, Edward P. (2009). Firm-specific human capital: a skill-weights approach. In: *Journal of Political Economy*, jg. 117, nr. 5, p. 914-940.
- Luyten, H., K. Schildkamp en P. Verachtert (2009). *Vooruitgang in technisch lezen gedurende het schooljaar en de zomervakantie*. In: *Pedagogische Studiën*, jg. 69, nr. 3, p. 196-213.
- Marangos, A., Schellingerhout, R., Kooiker, S., Schyns, P., Cerit, H., Vonk, F. (2020). *Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maslowski, Ralf en Jan Dirk Vlasblom (2018). Leidt scholing tot ander werk of ander werk tot deelname aan scholing? In: *Tijdschrift voor Arbeidsmarktvraagstukken*, jg. 34, nr. 3, p. 355-369.
- Maslowski, Ralf, m.m.v. Ria Vogels (2019). *Grenzen aan een leven lang leren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maurin, E en S. McNally (2008). Vive la Révolution! Long-term educational returns of 1968 to the angry students. In: *Journal of Labor Economics*, jg. 26, nr. 1, p. 1-33.
- Maurin, E. en F. Postel-Vinay (2005). The European Job-Security Gap. In: *Work and Occupations*, jg. 32, nr. 2, p. 229-252.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2020a). *Servicedocument HO aanpak Coronavirus COVID-19*. 15 mei 2020. Geraadpleegd op 26 juni via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2020/05/15/servicedocument-ho-aanpak-coronavirus-covid-19>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2020b). *De overstap van primair naar voortgezet onderwijs in 2020*. Brief van de minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media, 17 april 2020.
- Moller, S., E. Huber, J.D. Stephens, D. Bradley en F. Nielsen (2003). Determinants of relative poverty in advanced capitalist democracies. In: *American Sociological Review*, jg. 68, nr. 1, p. 22-51.
- Mullainathan, S. en E. Shafir (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. New York: Times Books/Henry Holt and Co.
- Muns, S., M. Olsthoorn, L. Kuyper en J. Vlasblom (2020). *Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nibud (2019). *Nibud Vaste Lasten 2019*. Utrecht: Nibud.
- NOS (2020). *Meer geslaagden door wegvallen eindexamens door corona*. Geraadpleegd 6 juli 2020 via <https://nos.nl/artikel/2339369-meer-geslaagden-na-wegvallen-eindexamens-door-corona.html>.
- NVVK (2017). *Gedragscode schuldhulpverlening*. Utrecht: NVVK.
- NVVK (2020). *Lichte stijging schuldhulpvragen in 2019*. Geraadpleegd via <https://jaarverslag.nvkk.eu/2019/pers/index.html>.
- OECD (2014). *OECD Employment Outlook 2014*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2019a). *Public expenditure and participant stocks on LMP*. Geraadpleegd op 26 juni 2020 via <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=Impexp#>
- OECD (2019b). *OESO Rapportage Commissie Regulering van Werk*. 20 juni 2019.
- Olsthoorn, M. (2015). *Flexible employment, precarious employees? Job-, employer- and institutional explanations for numerical flexibility, and its relation to precarious employment* (diss. UVA). Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).
- Olsthoorn, M. (2016). Institution-Driven Inequalities in the Risk of Temporary Employment: Job or Skill Based? The Relative Deregulation of Temporary Employment and its Relation to Inequalities in the Risk of Temporary Employment. In: *European Sociological Review*, jg. 32, nr. 4, p. 517-531.
- Olsthoorn, M. en M. Cloin (2015). Betaald werk en zorgtaken. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Olsthoorn, M., P. Koot, S. Hoff, M. Ras, B. van Hulst, J. Wildeboer Schut, J. Arts, B. Goderis, L. Thijssen, M. de Haard, M. Vlekke en E. Verkade (2020). *Kansrijk armoedebeleid*. Den Haag: CPB/SCP.
- Onderwijsraad (2020). *Vooruitzien voor jonge generaties. Tweede advies over de gevolgen van de coronacrisis voor het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Panteia (2015). *Huishoudens in de rode cijfers 2015; Over schulden van Nederlandse huishoudens en preventiemogelijkheden*. Zoetermeer: Panteia.
- Portegijs, Wil (2020). *Neemt een leven lang leren onder werkenden toe? Arbeidsmarkt in kaart: Wel- en niet-werkenden – editie 2*. Geraadpleegd op 25 juni 2020 via <https://digitaal.scp.nl/arbeidsmarkt-in-kaart-wel-en-niet-werkenden-1/neemt-een-leven-lang-leren-onder-werkenden-toe/>
- Portegijs, Wil en Marion van den Brakel (2018). *Emancipatiemonitor 2018 – card stack*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Putman, Lisa (2019a). *Wat doen werkgevers om werkloosheid te voorkomen? Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers – editie 2*. Geraadpleegd op 2 juni 2020 via <https://digitaal.scp.nl/arbeidsmarkt-in-kaart-werkgevers-editie-2/wat-doen-werkgevers-om-werkloosheid-te-voorkomen/>
- Putman, Lisa (2019b). *Wie nemen werkgevers aan en wie verlaten de arbeidsorganisaties? Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers - editie 2*. Geraadpleegd 7 juli, 2020

- Rijksoverheid (2020a). *Geen huisuitzettingen en verlenging tijdelijke huurcontracten*. Geraadpleegd op 10 juni 2020 via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/03/26/geen-huisuitzettingen-en-verlenging-tijdelijke-huurcontracten>
- Rijksoverheid (2020b). *Vanaf begin augustus ontwikkeladviezen voor iedereen*. Geraadpleegd 5 juli, 2020, via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/07/02/vanaf-volgende-maand-ontwikkeladviezen-voor-iedereen>.
- SCP (2020). *Maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Smid, S., A. Elbourne en R. Luginbuhl (2014). Productivity after the Great Recession. In: G. Gelauff, D. Lanser, A. van der Horst en A. Elbourne (red.), *Roads to recovery*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Staatscourant (2020). *Regeling van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 8 juni 2020, 2020-0000061136, tot vaststelling van een tijdelijke overbruggingsregeling voor flexibele arbeidskrachten (Tijdelijke overbruggingsregeling voor flexibele arbeidskrachten)*, nr. 31395.
- Thissen, M., O. Ivanova, O. Raspe en A. Weterings (2019). *De economische samenhang tussen regio's in Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Tiemeijer, W. (2016). *Eigen schuld? Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- TK (2014/2015). *Leven lang leren. Kamerbrief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/15, 30012, nr. 41.
- TK (2017/2018). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021 VVD, CDA, D66 en ChristenUnie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/18, 10 oktober 2017.
- TK (2019/2020a). *COVID-19 Update stand van zaken*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/20, 25295, nr. 351. 20 mei 2020.
- TK (2019/2020b). *Monitoring Arbeidsmarkt en Beroep Noodpakket*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/20, 35420, nr. 74. 5 juni 2020.
- TK (2019/2020c). *Tweede wijziging Tijdelijke noodmaatregel overbrugging voor behoud van werkgelegenheid (NOW)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/20, 35420, nr. 39. 20 mei 2020.
- TK (2019/2020d). *COVID-19 Update stand van zaken*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/20, kamerstuk 2020Z12142, 25 juni 2020.
- Torre, A. van der, F. Bucx en A. Steenbekkers (2019). Betaald werk en zorgtaken. In: A. Wennekens, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Turkenburg, M. (2014). *Kansen voor vakmanschap in het mbo*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- UWV (2020a). *Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid verschilt per sector*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020b). *Nieuwsflits arbeidsmarkt: April 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020c). *Arbeidsmarkteffecten coronacrisis: Ontwikkeling aantal vacatures t/m week 17. 14 mei 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020d). *Nieuwsflits Arbeidsmarkt, Mei 2020. 18 juni 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020e). *Coronacrisis: regionale verschillen in impact op werkgelegenheid. 4 juni 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020f). *UWV Kennisbrief juni 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020g). *Factsheet aanvragen NOW-regeling. 3 juni 2020*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2020h). *UWV: nog 1 week om TOFA aan te vragen. 6 juli 2020*. Amsterdam: UWV.
- Vereniging Hogescholen (2020). *Vooraanmeldingen hbo (Verzoeken tot inschrijvingen t/m 15 juni 2020)*. Geraadpleegd op 26 juni 2020 via https://www.vereniginghogescholen.nl/system/knowledge_base/attachments/files/000/001/121/original/20200618_MT_vooraanmeldingen_tm_15_juni_2020.pdf?1592491675
- Vewin (2020). *Coronavirus COVID-19 en de drinkwatervoorziening*. Geraadpleegd 10 juni, 2020, via https://www.vewin.nl/standpunten/paginas/Coronavirus_COVID19_en_de_drinkwatervoorziening_202.aspx?source=%2fPaginas%2fDefault.aspx
- Vries, Robert de (2020). *Thuiswerken amper mogelijk bij lagere beroepsniveaus*. In: ESB, 13 mei 2020.
- Vrooman, J.C. (2009). *Rules of relief; Institutions of social security, and their impact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, J.C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, J.C., E. Josten, S. Hoff, L. Putman en J.M. Wildeboer Schut (2018). *Als werk weinig opbrengt: Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- VSNU (2020). *Aanmeldcijfers bacheloropleidingen studiejaar 2020/21*. Geraadpleegd op 26 juni 2020 via https://www.vsnun.nl/f_c_aanmeldcijfers.html
- Wetten.overheid.nl (2017). *Wet gemeentelijke schuldhulpverlening*. Geraadpleegd op 12 juni 2019 via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0031331/2017-04-01>
- Wildeboer Schut, J.M. en M. Olsthoorn (2015). *Inkomen en sociale zekerheid*. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wildeboer Schut, J.M. en S. Hoff (2016). *Een lang tekort; Langdurige armoede in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wößmann, L. (2020). *Folgekosten ausbleibenden Lernens: Was wir über die Corona-bedingten Schulschließungen aus der Forschung lernen können*. München: IFO Institut (IFO Schnelldienst vorabdruck 6 / 2020).
- WRR (2017a). *Voor de Zekerheid: De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2017b). *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op zelfredzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2020). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Yerkes, Mara, Stéfanie André, Janna Besamusca, Chantal Remery, Roos van der Zwan, Peter Kruyen, Debby Beckers, Sabine Geurts en Paul de Beer (2020). *Werkende ouders in tijden van Corona. Meer maar ook minder genderongelijkheid*. Utrecht/Amsterdam/Nijmegen: Universiteit Utrecht/Universiteit van Amsterdam/Radboud Universiteit. Te raadplegen op <https://www.uu.nl/nieuws/taakverdeling-vaders-en-moeders-verandert-door-coronacrisis>

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

Contactpersoon

Martin Olsthoorn
T +31 6 15 20 35 87
m.olsthoorn@scp.nl

Bezuidenhoutseweg 30 | Den Haag
Postbus 16164 | 2500 BD Den Haag

Auteurs

Martin Olsthoorn, Lex Herweijer, Ans Merens,
Sander Muns, Lisa Putman

Den Haag, 9 juli 2020

**Maatschappelijke
Effecten Corona**